

ISSN 0108-8025

ORD
& SAG
14

INSTITUT FOR JYSK SPROG- OG KULTURFORSKNING
AARHUS UNIVERSITET – 1994

ORD & SAG 14

ISSN 0108-8025

Udgivet af Institut for Jysk Sprog- og Kulturforskning
(Aarhus Universitet) december 1994

Redaktion og layout: Viggo Sørensen

Offset-trykt i 1200 eksemplarer
af Trøjborg-komplekssets reproafdeling

2006 digitaliseret til netpublikation ved Kirsten Lyshøj

INDHOLD:

Ove Rasmussen: Beretning fra institut og ordbog	3
Karen Margrethe Pedersen: <i>Kun</i> – et ords historie	5
Torben Arboe Andersen: Jyske efternavne på <i>-(dat)ter</i>	22
Ove Rasmussen: <i>Lampanniværk</i> – et låneord i jysk?	39
Viggo Sørensen: <i>A er ett ræj i Torrenvej</i> – lidt om echinittens brug og navne	43
Sprogminuttet 1994	55

Ove Rasmussen:

Året, der gik

– beretning fra institut og ordbog

Arbejdet med Jysk Ordbog er i 1994 forløbet særdeles godt og er resulteret i vor hidtil største årsproduktion. Bogstav E er færdigredigeret, og i bogstav F er vi nået frem til 'fiol'. Der er i alt redigeret 295 spalter, hvortil slutter sig 15 detaljerede helsideskort over centrale ords udtale- og bøjningsformer og 70 spaltekort over dialektale ords udbredelse.

Jævnside med redaktionen af nye afsnit har vi videreført den justering og opdatering af bogstav A, der påbegyndtes sidste år. Arbejdet udføres dels af instituttets ansatte, dels af en fondslønnet medhjælper. Der er i år opdateret og edb-lagret 75 spalter ordbogstekst med tilhørende 12 helsideskort og 32 spaltekort. Det er vort håb, at vi kan opnå yderligere fondsbevillinger til dette arbejde, så at vi kan undgå at forsinke redaktionen af nye afsnit.

De færdigredigerede afsnit af ordbogen omfatter nu ca. 2500 spalter, 214 helsideskort og 354 spaltekort.

Gennemgangen af de siden 1950'erne udsendte spørgelistebesvarelser er ført videre. Der er i år gennemgået ca. 240 spørgsmål og på grundlag af materialet herfra er der udarbejdet ca. 900 dialektgeografiske arbejdskort og udskrevet ca. 4000 sedler til ordbogskartoteket. Da der normalt er mellem 500 og 1000 besvarelser af hvert spørgsmål, er det ganske store datamængder der er behandlet, hvilket ikke havde været muligt uden hjælp fra ansatte i jobtilbud.

Som det vil fremgå andetsteds i dette nummer af Ord & Sag, besvarer instituttet hvert år – med glæde – en række forespørgsler om jyske ord. Det er både enkeltpersoner, institutioner og pressen, vi således får mulighed for at yde bistand.

Instituttet har været meget taknemmelig for en bevilling på 135.000 kr. fra en privat familiefond. Bevillingen har gjort det muligt at anskaffe nyt edb-udstyr, der gør databehandlingen hurtigere og sikrer, at vi kan anvende opgraderede versioner af vore tekstbehandlings- og korttegningsprogrammer.

Karen Margrethe Pedersen:

Kun – et ords historie

Eraste: Ej! bevare os vel! læser Madammen saadanne (satiriske) Bøger?
Lucretia: Ach, ja! jeg er *ikke uden* for lystige Skrifter. (Vgs II.6)

Petronius: Saa tiener du der jo stedse hos hende?
Henrich: Ney, *ikkun* sommetider. (Vgs III.5)

Espen: Hør, Kammerat! hvor mange Døttre har I i jer Huus?
Henrich: Der er *kun* 16 Søstre, som alle ere giftefærdige. (Vgs III.5)

De tre citater er alle fra Holbergs komedie “Den Vægelsindede” fra 1731. Måske har Holberg selv været lidt vægelsindet, for han bruger ikke mindre end 3 forskellige udtryk for *kun*: *ikke uden*, *ikkun* og *kun*. Ja i virkeligheden bruger han 5 udtryk, for i andre skrifter har han også formerne *ikkuns* og *kuns*.

Alle formerne er beslægtede: *ikkun* er dannet ved reduktion og sammentrækning af *ikke uden*, og *kun* er dannet af *ikkun* ved svind af første stavelse. Vi har altså udviklingen *ikke uden* > *ikkun* > *kun*. Formerne med *s* – *ikkuns* og *kuns* – er dannet ved analogi med andre biord på *s*, fx *langs*, *tværs*, *fremdeles*, *ingensteds*, hvor *s* oprindelig er en genitivendelse. (Også *ellers* og *mens* har sekundært *-s*; det hed oprindelig *eller* og *men*).¹

I det følgende vil jeg beskrive de enkelte formers historie i skriftsproget og i talesproget – eller rettere i talesprogene, for man må skelne mellem talesproget hos borgerstanden i København og de

¹ Jf. Johs. Brøndum-Nielsen, i *Festskrift til Feilberg* (1911) s. 141., og K. Sandfeld: *Sprogvidenskaben* (2.udg. 1923) s. 31.

større provinsbyer, og dialekterne på landet. Indtil omkring 1825 var sproget i de større provinsbyer stærkt lokalt farvet, selv i de højere klasser, og man kan ikke før efter 1825 tale om et egentligt rigsmål – hvis man ved rigsmål forstår et sprog, der tales af et forholdsvis stort antal mennesker *i alle egne af riget*.² Derimod kan man nok tale om *rigsmålsord*, dvs. ord der bruges i alle egne af landet - i modsætning til *dialektord*, der kun bruges i visse egne.

Men rigsmålsord har vidt forskellig status: nogle ord (fx *hus*, *mand* og *komme*) bruges af alle mennesker, både i tale og skrift. Andre ord (fx *såfremt*) bruges næsten kun i skriftsproget. Og atter andre ord (fx *hos*) bruges i byerne over hele landet, men ikke i alle dialekter. (Fynboer og jyder siger ikke *hos*, men *ved*).

Kun's historie vil illustrere, at et ord og dets former kan have forskellig udbredelse i tale og skrift og forskellig udbredelse i forskellige talesprog.

Ikkun og ikkuns

De ældste eksempler på *ikkun* er fra 1500-tallet, fx *hun bespaat-tede ekon tirannen* (Cristian 3.s Bibel fra 1550, 2. Makkabæer 7.27) og *dette vaar ekon en begyndelse* (biskop Peder Palladius i "Sankt Peders Skib" fra 1554).

Skriftsproget bygger først og fremmest på det københavnske talesprog, og vi kan derfor antage, at *ikkun* har været brugt i københavnsk talesprog omkring år 1500. Vi kan også antage, at formen er *dannet* i København; det passer med ordets form: I København har nægtelsen haft formen *ikke*, mens den i resten af landet (undtagen på Bornholm) hed *inte*, *inne* og *itte*.³ Hvis *ikkun* fx var dannet på Fyn, ville det ikke have heddet *ikkun*, men *ittun*. Også *uden* udtalt uden *d* kan være københavnsk; det er i hvert fald en almindelig form i de omliggende sjællandske dialekter.

² Jf. Lars Brink og Jørn Lund: *Dansk Rigsmål* (1975) s. 778.

³ Formen *ikke* er ikke helt fremmed for dialekterne. Men den bruges sjældent, og de fleste steder kun i emfatiske udtryk.

Ikkun bruges i skriftsproget langt op i 1800-tallet, men efter 1800 hovedsagelig i formel, akademisk eller højtidelig stil. Johan Ludvig Heiberg (f. 1791) kunne bruge *ikkun* i sine “Poetiske Skrifter”, men hans moder, Thomasine Gyllembourg (f. 1773) brugte det aldrig i sine “hverdagshistorier” om det københavnske borgerskab. Hun skrev *kun*.

I borgerskabets talesprog var *ikkun* gået af brug på Heibergs tid. Det fremgår af to gamle ordbøger: Videnskabernes Selskabs Ordbog (VSO) fra 1820 (redigeret 1806) og Dansk Ordbog (Molbechs ordbog) fra 1835. Ifølge VSO bruges *ikkun* “ikke i daglig Tale”, og ifølge Dansk Ordbog bruges det kun “i Skrift”. Det talesprog, der beskrives i de to ordbøger, er “den almindelige og dannede Talebrug”.

Formen *ikkuns* er langt sjældnere i skriftsproget end *ikkun*. Ordbog over det Danske Sprog (ODS) anfører kun nogle få eksempler på formen (alle fra tiden 1700-1750) og med den bemærkning, at formen selv i 1700-tallet er “ret usædvanlig”.

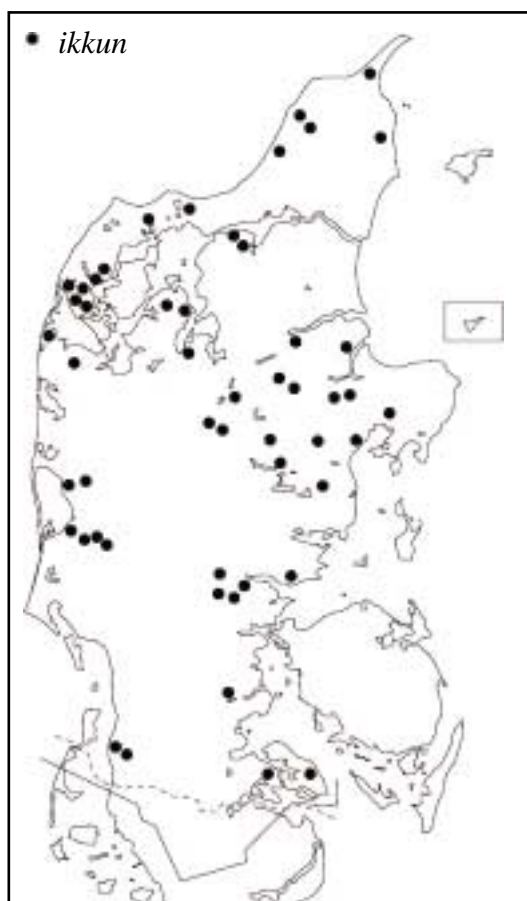
Ikkuns er formentlig forsvundet ud af borgerskabets talesprog samtidig med *ikkun* (og *kuns*), dvs. omkring 1800. Det stemmer med, at Dansk Ordbog fra 1835 ikke medtager *ikkuns*, hverken som skriftsprog eller som talesprog.

Spørgsmålet er nu: Nåede *ikkun* og *ikkuns* at brede sig til dialekterne, før formerne gik af brug i borgerskabets sprog, dvs. før 1800? Det er vanskeligt at svare på, for vi har ikke så gamle oplysninger om ordforrådet i dialekterne. Men ser vi på de oplysninger, vi har, så tegner der sig dog et billede – et billede, der er forskelligt for Jylland, Øerne og Bornholm.

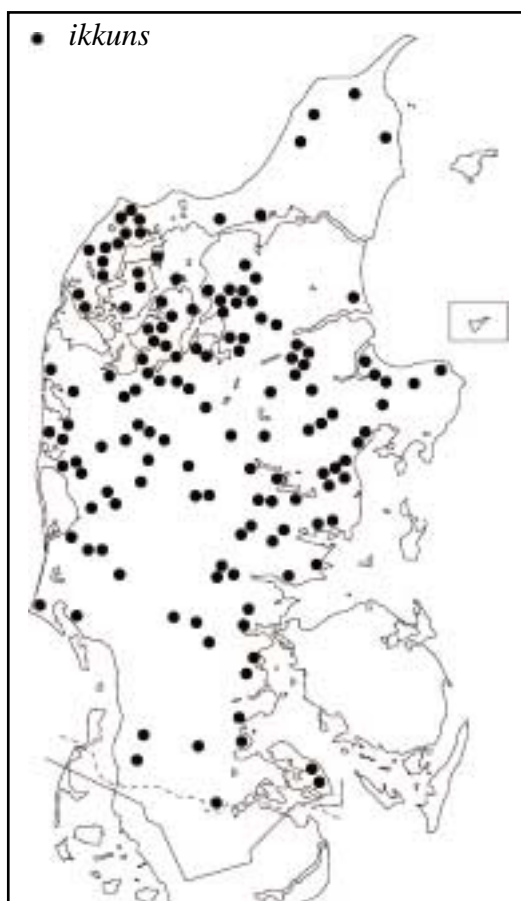
I Jysk Ordbogs samlinger (og Institut for Dansk Dialektforskningss jyske samlinger) er der spredte belæg, både på *ikkun* og *ikkuns*, fx: *han wa æ'kon i betæ po'ch* han var kun en bitte pøg (fra Voldby på Djursland), og *løb do etjons hjem ijæn te din Mur* løb du ikkuns hjem til din mor (fra Tise i Vendsyssel).

Belæggene har en lidt skæv fordeling: Der er temmelig mange fra Nord- og Østjylland, men næsten ingen fra Vest- og Sønder-

Jylland. Men det er formentlig et tilfælde. For i 1975 satte Jysk Ordbog ordet på en spørgeliste, og her fik man positive svar spredt fra hele Jylland, jf. kort 1 og 2. På baggrund af spørgelistesvarene må vi konkludere, at *ikkun* og *ikkuns* har været brugt i hele Jylland - eller i hvert fald på det jyske fastland, for vi har ikke et eneste belæg fra Læsø, Samsø, Fanø og Rømø.

Kort 1

Kort 2

I mange af svarene på spørgelisten siges det, at formerne ikke længere er i brug, fx fra Nørhå i Thy: “er nok udgået, men de gamle sagde f.eks. *læ ham ikkuns prøwwed*”, og fra Skivum i Himmerland: “jeg bruger ikke ordet, men husker bedstemor sagde *ja gør I eekons det*”. Vi kan altså slutte, at formerne har været i brug et stykke op i dette århundrede, men mest hos gamle mennesker.

Fra Øerne har vi næsten ingen eksempler på *ikkun* og *ikkuns*. Optegnelserne fra dette århundrede indeholder kun formerne *kun* og *kuns*, og det på trods af, at nogle af meddelerne er født så tidligt

som i 1840'erne. Men hvis vi går et par generationer tilbage i tiden, til de gamle bondedagbøger fra perioden 1790-1840, så finder vi begge de gamle former – dog næsten altid som sjældne former ved siden af det almindelige *kuns*:

mægen snee .. men varede ickun 3 a 4 dage (Lars Nielsens dagbog 1790, fra Farum nord for København)⁴

indnu havde ieg ikkun 2 stader (bistader) *som nu var paa leie* (udlejet) (Søren Pedersens optegnelser 1809, fra Havrebjerg ved Slagelse)⁵

om Morgen en kastede ieg de Erter paa Heste Loen som Friderich og Lars Moese havde tursket (tærsket), *fik ikkun 4 opmaalt skp.* (Rasmus Stæhrs dagbog 1812, fra Farø nord for Falster)⁶

Rugen fik skade.. Jeg fik ikkuns 3 fold (Lars Nielsens dagbog 1789, fra Farum)

Den 23. kiørte ieg ham (rugen) *i huus, fylte ikuns det ene huus ved den store loe* (Anders Andersens dagbog 1802, fra Holevad på Vestfyn)⁷

Vikkerne groede heller ikkuns maadelig til hos mig (Søren Pedersens optegnelser 1811, fra Havrebjerg)

Formen *ikkun* kan være en ren skriftsprogsform, som dagbogsskriverne har lært sammen med skriftsproget. *Ikkuns* derimod kan ikke så let afvises, for *ikkuns* var som ovenfor nævnt ikke almindelig i skriftsproget og slet ikke på denne tid; formen kan derfor meget vel afspejle dagbogsforfatterens talesprog. Hos Anders Andersen og Søren Pedersen forekommer *ikkuns* ganske vist kun en enkelt gang,

⁴ *Sognefoged i Stavnsholt Lars Nielsens Dagbog 1789-94*. Udg. ved J. Dieckmann Rasmussen. 1978.

⁵ *En fæstebondes liv*. Erindringer og optegnelser af gårdfæster og sognefoged Søren Pedersen, Havrebjerg (1776-1839). Udg. af Landbohistorisk Selskab ved Karen Schousboe. 1983.

⁶ *Rasmus Stæhrs Dagbog. 1801-1854*. Utrykt manuskript i Landsarkivet for Sjælland, kopi i IDD. – For at skille ærterne fra bælgene, tærskede man ærteplanterne med plejl. Derefter kastede man dem gennem luften. Ærterne fløj længst væk, mens bælg og stilke ikke fløj så langt.

⁷ *Optegnelser fra Holevadgården*. Af Anders Andersen og sønnen Lars Andersen. 1767-1863. Udg. af Landbohistorisk Selskab ved Holger Rasmussen. Kbh. 1982.

men hos Lars Nielsen er det den hyppigste form. Vi må altså formode, at *ikkuns* i et vist omfang har været brugt i Øernes dialekter, men at formen gik af brug i begyndelsen af 1800-tallet.

Og vi kan heller ikke helt afvise, at *ikkun* har været brugt på Øerne. For så sent som i 1993 var der en meddeler fra Bagenkop på Langeland, der fortalte, at hans moder (f. 1890 i Bagenkop) brugte vendingen: *Kom ikkun du*, når én af de andre koner i byen snakkede om at komme på besøg. Moderen brugte mange andre gamle vendinger, som hun havde fra sin moder, og *kom ikkun du* er måske en gammel frase, der har overlevet gennem flere generationer. (Moderens slægt er rent langelandsk, så langt tilbage man kan følge den).

Fra Bornholm har vi slet ingen belæg på *ikkun* og *ikkuns*, selv om forfatteren til Bornholmsk Ordbog, J.C.S. Espersen, er født 1812 og redigerede ordbogen i 1850'erne. Espersen medtager ikke ordet *kun*, hverken i den ene eller den anden form. Det kan have to forskellige forklaringer: Enten har ordet ikke været brugt i bornholmsk dialekt på Espersens tid, eller også har Espersen udeladt det af ordbogen, fordi det var uinteressant: Det afveg hverken i udtale eller betydning fra rigsmålet (Espersen udelod også et ord som *komme*). Lidt yngre bornholmske optegnelser – fra slutningen af 1800-tallet – har kun formerne *kun* og *kuns*.⁸

Det ser altså ud til, at *ikkun* og (især) *ikkuns* har været brugt i det meste af Jylland et stykke op i dette århundrede, og at *ikkuns* formentlig har været brugt på Øerne – eller i hvert fald nogle steder på Øerne – op til omkring 1800, mens det er uvist, om nogen af formerne har været brugt på Bornholm.

Hvordan foregår udbredelsen?

I vore dage er vi vant til, at når et ord først er taget i brug i det københavnske talesprog, så varer det ikke længe, før det bruges over

---

⁸ *kun* og *kuns* er optegnet af Viggo Holm og senere af Th. Teinnæs.

hele landet, i hvert fald af yngre mennesker. Nye ord og nye udtaler breder sig hurtigt. Men hvordan kunne et ord brede sig i gamle dage, når der ikke eksisterede massekommunikationsmidler som aviser, radio og tv, når en stor del af befolkningen ikke kunne læse, og når de fleste mennesker var bundet til deres fødeegn hele livet?

Hertil må man bemærke, at ganske vist var der mange mennesker, der aldrig kom uden for landsbyens og herregårdens områder, men nogle gjorde dog. Også i gamle dage var der urolige sjæle, der brød op og rejste til andre egne. Selv i stavnsbåndets tid var der karle, der stak af hjemmefra eller købte et fripas af godsejeren.⁹ Der var også karle, der kom til fremmede egne som soldater, og der var bønder og håndværkere, der tog til købstæderne for at handle. Vi kan få et lille indtryk heraf ved at læse i de bevarede bondedagbøger.

Fæstebonden Søren Pedersen fra Havrebjerg på Vestsjælland fortæller således om sin "tienneste udi krigsstanden" i årene 1800-1810: "Der jeg var 24 aar gammel blev ieg .. udtaget til soldat at tiene kongen i 8 aar". Søren Pedersen kom til at tjene kongen som landsoldat i 11 år. Han blev indkaldt hvert år og lå skiftevis i København og Helsingør, i fredsårene kun i 4 uger om året, men i krigsårene 1801 og 1807-09 i et halvt til et helt år.

Hjulmager Hans Nielsen fra Brahe Trolleborg sogn på Fyn var ikke inde som soldat, men han kom til byen som handelsmand. Hans dagbogsoptegnelser fra årene 1813-33 viser, at han var i Fåborg ca. en gang om ugen for at sælge sine hjulmagerprodukter eller sælge tørv. Et par gange tog han endda helt til Odense for at sælge en vogn.¹⁰

Både Søren Pedersen og Hans Nielsen kan have tilegnet sig nye ord og udtryk i byerne og have taget dem med hjem til landsbyen. Søren Pedersen nævner selv, at soldatertjenesten har haft betydning for hans sprog: "Mand lærer ogsaa i denne stand (krigsstanden) bedre at skikke sig mellem folk af alle stender i opførsel, klædedragt og i sin talle" (s. 125 i den trykte udgave).

⁹ Jf. Birgit Løgstrup: *Bundet til jorden, Stavnsbåndet i praksis 1733-1788*. Udg. af Landbohistorisk Selskab. Kbh. 1987.

¹⁰ *En fynsk hjulmagers dagbog. 1813-1833*. Udg. af Lisbet Holtse for Landbohistorisk Selskab. 1989.

Den almindelige skolepligt blev først indført i 1814, men der var landsbyskoler før den tid – og bønder, der kunne læse. Læsefærdigheden var ikke så dårlig, som man normalt forestiller sig. I Vonsild i Sønderjylland havde mindst 40 procent af de mænd, der var født 1600-1620 lært at læse, og det samme gjaldt mindst 60 procent af dem, der var født 1680-1700. Blandt kvinderne var læsefærdigheden nok mindre, men af dem, der var født 1680-1700, havde mindst 40 procent lært at læse.¹¹ Og på Langeland eksisterede der i tiden mellem 1700 og 1739 14 skoler i øens 15 landsogne, de fleste af dem oprettet og betalt af bønderne selv.¹² Her skulle børnene lære at “læse prent”, så de kunne læse i katekismus og bibel. Og når læsefærdigheden først var kommet ind i en familje, holdt man den ved lige.

Ikkuns var som nævnt ovenfor en sjælden form i skriftsproget, og denne form må derfor have bredt sig gennem talesproget. *Ikkun* har derimod kunnet brede sig ad flere veje, og der er formentlig ingen mennesker, der ikke har *kendt* ordet i 1700-tallet. For hvad enten man kunne læse eller ej, så har man mødt *ikkun* både i kirken og under konfirmationsforberedelsen.¹³ De store salmedigtere Kingo og Brorson bruger formen *ikkun* (ved siden af *kun*), og det samme gælder for de gamle katekismusforfattere, biskopperne Pontoppidan og Balle.

Pontoppidans katekismus “Sandhed til Gudfrygtighed” udkom første gang i 1738 “paa Kongelig allernaadigste Befaling, Til almindelig Brug”. Hele teksten består af spørgsmål og svar inden for forskellige emner (de ti bud, dåbens sakramente olgn.), og konfirmanderne skulle lære svarene udenad. (Pontoppidan er dog så venlig, at han har indstregt de sværeste stykker, som ikke skal læres af “de tungnemmede og med alt for liden Skole-Gangs Tiid forsynede Børn”). *Ikkun* indgår i mange af svarene, fx:

Hvor mange Guder ere der til?

Ikkun een eneste Gud.

¹¹ If. foredrag i Landbohistorisk Selskab 1993 af historikeren Charlotte Appel, på baggrund af Hans H. Worsøe (udg.): *Vonsild Kirkebog 1659-1703*. Viborg 1982.

¹² If. Vilh. Lütken: *Bidrag til Langelands Historie* (1909, genoptr. 1979) s. 417.

¹³ Konfirmationen blev indført i Danmark i 1736, men katekismer og overhøring i kristendomskundskab fandtes inden da.

Desværre ved vi ikke, om børnene har svaret med en læseudtale, eller om de har benyttet deres egen dialekt, men i hvert fald har de mødt ordet *ikkun*.

Nu er det ikke alt, hvad man hører eller læser, man tager til sig og bruger selv. Hvis man er stærkt forankret i sit eget lokalsamfund og ikke har skriftsproget eller bysproget som ideal, så behøver man ikke at efterligne disse sprog og at optage deres ord i sit eget sprog. Set i dette perspektiv er udbredelsen af *ikkun* og *ikkuns* i dialekterne måske overraskende.

Kuns

Det ældste belæg, jeg har kunnet finde på formen *kuns*, stammer fra klagedigtet “Studenters Meget Ondt og Sildig Godt” af barokdigteren Peder Ørbæk¹⁴:

Et andet raad jeg veed og vel
Som koster *ikkun* lidet,
Kand jeg *kuns* ellers frie min bel (bælg, dvs. skind),
Den ey blev hunde-bidet.

Digtet er skrevet i 1665 (også dengang havde studenterne grund til at klage). Men *kuns* må være ældre end 1665, for formen er indlånt i skånsk – i dialekterne i det sydvestlige hjørne af Skåne – og det må være sket, mens Skåne endnu hørte til Danmark, dvs. før 1659.

Kuns optræder i skriftsproget til henimod 1800. Formen bruges bl.a. af sprogrenseren J.S.Sneedorf (1724-64), hvad der viser, at den var en neutral og fuldt acceptabel form i skriftsproget. Endnu i 1792 lader forfatteren P.A.Heiberg de københavnske bedsteborgere sige *kuns* i skuespillet “De Vonner og de Vanner”. Men formen er ikke med i Chr. Molbechs Dansk Haand-Ordbog fra 1813 eller i Dansk Ordbog fra 1835 og hørte altså dengang ikke længere til i det “dannede”, højkøbenhavnske talesprog. Derimod levede *kuns*

---

¹⁴ Udgivet i: *Dansk Barokdigtning 1600-1750*, ved Erik Sønderholm. Kbh. 1969.

længe videre i lavkøbenhavnsk talesprog; så sent som i 1970'erne kunne man høre formen brugt af ældre københavnere.

Kuns fik også stor udbredelse i dialekterne. Formen er optegnet spredt i hele landet (foruden i Skåne). Vi kan ikke vide, hvornår den blev indlånt, men den forekommer hyppigt i de gamle bonde-dagbøger fra Øerne. Og den lever endnu, i hvert fald i nogle dialekter. På båndoptagelser fra Langeland fra 1986-89 findes den således hos en 18-årig lærling, en 25-årig kontorassistent og en 30-årig laborant. De har bevaret den gamle form, selv om de i øvrigt taler et rigsmålsnært sprog.

Kun

Kun forekommer ligesom *ikkun* allerede i 1500-tallet, fx i breve fra adelskvinderne Margrethe Rosenkrantz og Anne Hardenberg.¹⁵ Formen bruges i skriftsproget sideløbende med de øvrige former, og efterhånden som disse går af brug – først *ikkuns*, dernæst *kuns* og sidst *ikkun* – bliver *kun* enerådende. Senest 1835 er formen også enerådende i det højborgerlige talesprog i København, ifølge Dansk Ordbog.

Kun er spredt optegnet i dialekterne i hele landet, men her var formen ikke enerådende. Måske var den endda mindre brugt end *kuns*.

Ikke *kun* på Samsø

Vi ved ikke, om *ikkun* og *ikkuns* nogensinde nåede til Bornholm, men vi ved, at de aldrig nåede til Samsø. Så sent som i 1955 var der gamle samsinger, der hævdede, at de aldrig brugte ordet *kun* - ikke i nogen af dets former. De sagde i stedet *ikke om: a hå'ə ent om jet bā'n* (jeg har ikke om ét barn)¹⁶, eller *ikke andet end: a hå'ə ent ā'nti i'ŋ brow'ə* (jeg har ikke andet end én broder).

¹⁵ *Breve til og fra Herluf Trolle og Birgitte Gjøe*, udg. af G.L.Wad (1893) bd.III s. 268 og 297.

¹⁶ Jf. Ove Rasmussen: Forbindelsen *ikke om* i jysk, i: *Studier i Dansk Dialektologi og Sproghistorie tilegnede Poul Andersen*. Kbh. 1972.

Samsø er måske ikke det eneste sted, hvor man var meget længe om at acceptere det nye ord *kun*. Der kan have været andre afsides egne, der var lige så afvisende.

Variation

Indtil omkring 1800 ser det ud til, at de forskellige former af *kun* kunne bruges frit varierende i skriftsproget, således som Holberg brugte dem. Også 1800-tallets forfattere kunne bruge flere former, men hos dem har formerne forskellig stilistisk værdi. *Kun* er den neutrale form, *ikkun* er den gammeldags, højtidelige og formelle form, og *kuns* er den folkelige form – hvad der jo stemmer med, at *kuns* efter 1800 kun bruges i det jævne borgerskabs talesprog og i dialekterne.

Kuns brugt som folkelig form finder man fx i Chr. Winthers “Henrik og Else”: “Jeg er *kuns* en Bondepige, men I en Ridder stolt” (fra 1825), og i Holger Drachmanns “Snedkersvendens Vise” (fra 1875). Så sent som i 1957 lader Karen Blixen krybskytten i “En Herregårdshistorie” sige *kuns*. Den moderne læser kan let komme til at overse de stilistiske nuancer, der er forbundet med *ikkun* og *kuns*.

Den standardisering, der har fundet sted i rigsmålet, har ikke ramt dialekterne. På Øerne og Bornholm finder man fri variation mellem *kun* og *kuns*, undertiden hos én og samme person, og i Jylland var der et stykke ind i dette århundrede variation mellem *ikkun*, *kun*, *ikkuns* og *kuns* – vist nok med *ikkuns* og *kuns* som de hyppigste former.

Men hertil kommer, at den gamle forbindelse *ikke uden* har overlevet i dialekterne helt op til vore dage og mange steder bruges lige så hyppigt som de forskellige former af *kun* – eller endda hyppigere.¹⁷ Jeg citerer fra Jylland: ə 'høst 'wå'r 'itj 'un̩ 'a'tən 'daw· høsten varede ikke uden atten dage (fra Sjørring i Thy), strepən æ it uðen 'hal₁ful̩, strippen er ikke uden halvfuld (fra Gosmer i Østjylland), no' ər də e"t on ən hal' las te'ba·q nu er der ikke uden et

¹⁷ Kort over udbredelsen af *ikke uden* i Jylland findes i Ove Rasmussens artikel (jf. note 16).

halvt læs tilbage (fra Tvis i Vestjylland). – Fra Øerne: *de· da 'it uwæn nown 'fo:ə 'da· 'se:ən* det er da ikke uden nogen få dage siden (fra Store Heddinge Overdrev på Sjælland), *hå ha:r ænə ywen iæn kåw* han har ikke uden én ko (fra Horslunde på Lolland), *fek dutə uwæn i ha:l pa'jl* fik du ikke uden en halv pægl (fra Asperup på Vestfyn). – Og fra Bornholm: *de va ijnged ajned udan bara ett katta-fanensskav* det var inget andet uden bare et katte-fandenskab (dvs. det var kun en fandens kat), *ja lydes men høre inte nâd udan igrân fjæsk* jeg lyttede efter, men hørte ikke noget uden en smule trippen.

Det opfordrende *kun*

Det er ikke i alle typer af sætninger, man finder variation mellem *ikke uden* og *kun*. *Kun* forekommer både i konstateringer og spørgsmål (*jeg har kun to børn; har du kun to børn?*), og i opfordringer og tilladelser (*kom kun indenfor!*). *Ikke uden* forkommer kun i konstateringer og spørgsmål. *Kun* har således udvidet sit anvendelsesområde i forhold til *ikke uden*. Det bruges ikke kun konstaterende, men også opfordrende.

Det opfordrende *kun* er forbavsende gammelt; det findes i skriftsproget lige så tidligt som det konstaterende *kun*, fx: *kommer eckon friilicken hiidh til megh* (Hans Tavsens i himmelbrevet “Edt ønckelicht Klawæmool och edt wenlight Tilbudh” fra 1528, *kommer* er bydeform i flertal). Og det er omtrent lige så udbredt: I Jylland er det optegnet overalt, fx: *Wint I kuns, bette Kaael, jer Ti komme nok* vent I kuns, bitte karle, jeres tid kommer nok (fra Lyngs i Thy), *'si: dugəns 'no te' å blyw 'farə* se du kuns nu til at blive færdig (fra Hundslund i Østjylland), *'sikons te 'ham 1dæ:r* se kuns til ham der (fra Velling i Vestjylland), *Ja, væ:sgo'j, klaw 'do mæ kon 'an* ja værsgod, læg du kun sag an mod mig (fra Hostrup i Sønderjylland). På Øerne er det spredt optegnet, fx: *kåm du kåns* kom du kuns (fra Strøby på Sjælland) og *kjoj'r do kon tæ* kør du kun til (fra Kavslunde på Vestfyn).

Fra Bornholm har vi ingen eksempler. Det ser ud til, at man på Øerne og Bornholm i højere grad (eller udelukkende) har brugt or-

det *bare*, fx. *bliv du bærrens siddende* (fra Udby i Nordvestsjælland) og *sætt bâra penjana i sparekassanj*, så *âuar'ed sammen å bler te nâd* sæt bare pengene i sparekassen, så over det sammen og bliver til noget (fra Bornholm).

Kun to børn? - Både ja og nej!

Det mest bemærkelsesværdige ved *kun*'s historie er måske den ændring, der er sket i ordets betydning (i de konstaterende og spørgende sætninger). Det gamle *ikke uden* og det moderne *kun* har ikke helt samme betydning. *Ikke uden* indeholder en nægtelse (*ikke*), det gør det moderne *kun* ikke. Forskellen kommer klart frem i følgende konstruerede eksempler:

Har du *ikke uden* ét barn? - *Jo*, jeg har to børn.

Har du *kun* ét barn? - *Nej*, jeg har to børn.

Har du *ikke uden* to børn? - *Nej* (jeg har *ikke uden* to børn).

Har du *kun* to børn? - *Ja* (jeg har *kun* to børn).

Jeg har *ikke uden* to børn, og min broder har *heller ikke uden* to.

Jeg har *kun* to børn, og min broder har *også kun* to.

Du har *ikke uden* to børn, *vel*?

Du har *kun* to børn, *ikke*?

Hvor man svarer *jo* og *nej* efter *ikke uden*, svarer man *nej* og *ja* efter *kun*. Hvor man siger *heller ikke uden*, siger man *også kun*. Og hvor man spørger med *vel* efter *ikke uden*, spørger man med *ikke* (*ikke sandt, ikke óg*) efter *kun*. Det ser indviklet ud, men det bliver værre endnu: Oprindeligt havde *kun* nægtende betydning ligesom *ikke uden*, og først i nyere tid er *kun* blevet ikke-nægtende. Vi har altså et ældre *kun* og et yngre *kun* med hvert sit indhold:

ældre: Har du *kun* ét barn? - *Jo*, jeg har to børn.

yngre: Har du *kun* ét barn? - *Nej*, jeg har to børn.

ældre: Har du *kun* to børn? - *Nej* (jeg har *kun* to børn).

yngre: Har du *kun* to børn? - *Ja* (jeg har *kun* to børn).

- ældre: Jeg har *kun* to børn, og min broder har *heller kun* to.
 yngre: Jeg har *kun* to børn, og min broder har *også kun* to.
- ældre: Du har *kun* to børn, *vel*?
 yngre: Du har *kun* to børn, *ikke*?

Ud fra Holberg-eksemplerne ovenfor kan man ikke afgøre, om Holberg bruger *kun* i den ældre eller den yngre betydning. Afgørelsen kræver en tekst af samme type som de konstruerede eksempler, og en sådan tekst har jeg ikke fundet hos Holberg. Men jeg har fundet den hos andre, lidt yngre forfattere:

“(vore) Venner vare *heller kun* lidet tilfredse” (Rahbek: Erindringer af mit Liv)

“Det er *ogsaa kun* min Halvsøster” (Gyllembourg: En Hverdags-historie)

“Det er *ogsaa kun* med stærk Vind, at man kommer igiennem” (Oehlenschläger: Øen i Sydhavet)

De tre forfattere er alle københavnere. Den ældste af dem, Rahbek (f. 1760) har den gamle betydning, de to yngre, Gyllembourg og Oehlenschläger (f. 1773 og 1779) har den nye. Vi kan altså regne med, at den nye betydning opstår i slutningen af 1700-tallet. Men den slår naturligvis ikke igennem lige hurtigt hos alle mennesker, og vi finder endnu den gamle betydning hos københavneren Hertz (f. 1798): “Aa, er der *kun* 92 Poster?” - “*Nei*, fleer er der ikke” (Hertz: Lyr.II.214).

I dialekterne lever den gamle betydning længe. Den er optegnet på Øerne i 30’erne og 40’erne, især på Sjælland, Møn, Lolland-Falster og Langeland. Og den bruges endnu af nulevende, ældre mennesker, i hvert fald på Sjælland og Langeland. De følgende eksempler er alle fra båndoptagelser på Langeland:

spm: Før de tallerkner kom, da havde de *kun* ét fad?
 svar: *Nej*, de sad og søbede i ét fad allesammen.

spm: Hun var der *kun* ét år, den husjomfru?
 svar: *Nej nej*, det var hun *ikke* (dvs. hun var der *kun* ét år)

spm: Har du så haft noget af det (ligfald) siden?
 svar: Ja, jeg har haft det en gang da jeg boede heroppe.

spm: Nå *kun* én gang?
 svar: *Nej*.

spm: Var de *kun* de to da (om bord)?
 svar: *Nej*, det var jo kun en lille kutter.

spm: Var det *kun* til begravelser, I gjorde det (sendte mad)?
 svar: *Jo*, til alle gilder - også til bryllupper.

Man kunne tænke sig, at det ville skabe forvirring, når en moderne og en gammeldags sprogbruger taler sammen, men af egen erfaring ved jeg, at det går udmærket. Man indstiller sig hurtigt på, at ens samtalepartner har en anden sprogbrug end én selv; og i mange tilfælde svarer fortælleren jo ikke med *nej* og *jo* alene, men giver en uddybende forklaring. Mange ældre langelændere er i øvrigt selv klar over det dobbelte system, ja, en enkelt fortæller ligefrem, at hun plejede at rette sin moder, når moderen svarede "forkert". Også eksempler med *heller kun* er almindelige i båndoptagelserne, fx:

"det hus vi boede i, dér var *heller kun* 3-4 lampesteder"

"(vi har kun piger) og Hans og Karen hernede har *heller kun* piger"

"jeg har kocht grød en enkelt gang, men det var *heller kun* en enkelt gang"

"(jeg gik kun i skole i 7 år) og Svend Åge han har *kuns* gået 7 år *heller*"

Vi har ingen spontane eksempler med det efterhængte *vel*, men en meddeler fra Bagenkop oplyser, at man kan sige: "du har *kun* to børn, *vel da*?"

Fra Jylland har vi kun nogle få eksempler på den gamle sprogbrug – fra hhv. Tandslet på Als og Feldsted og Vodder i Sønderjylland:

“Er det *kun* en lille gård? - *Nej*, det er kun en lille” (Tandslet)

“Det er *kun* det første hug? – *Nej*, det er kun det første hug”
(Feldsted)

“Har I *kun* én datter? – *Nej* (dvs. ja)” (Vodder).

Det må anses for et tilfælde, at der ikke er eksempler fra Nørrejylland. Når den gamle form *ikkun(s)* er bevaret så længe i Jylland, må vi også forvente, at den gamle nægtende betydning blev bevaret længe.

Bysprog og dialekter

I *kun*'s historie er der et bestemt mønster, der gentager sig: De former og betydninger, der tages i brug i borgerskabets talesprog, tages også i brug i de fleste dialekter. Og de former og betydninger, der går af brug i borgerskabets talesprog, går også af brug i dialekterne. Men det sker ofte med betydelige forsinkelser:

- Mindst 100 år efter, at formerne *ikkun* og *ikkuns* var gået af brug i københavnsk talesprog, var de stadig i brug i jyske dialekter.
- 150 år efter, at *kuns* gik af brug i højkøbenhavnsk talesprog, blev formen stadig brugt i lavkøbenhavnsk og i dialekterne.
- 150 år efter, at *kun* havde mistet sin nægtende betydning i københavnsk, kan man stadig finde den i sjællandsk og langelandsk.

Der er formentlig flere grunde til disse forsinkelser, men en væsentlig grund har at gøre med identitet og samhørighed: I ældre tid var de fleste mennesker stærkt knyttet til hjemegnen, både familjemæssigt, arbejdsmæssigt og følelsesmæssigt. De udtrykte det lokale tilhørsforhold ved at bruge det lokale sprog, dialekten, og de havde ikke behov for at efterligne sproget i byerne. Det forklarer, at de københavnske sprogforandringer ikke uden videre bredte sig til resten af landet.

På den anden side *var* der jo mennesker, der havde kontakt med byerne og med byernes normer og idealer. Jeg har allerede nævnt soldater og handelsfolk, men jeg kunne også nævne de politisk aktive bønder i 1800-tallet. De havde behov for at tilpasse sproget efter borgerskabets sprog, og de kan derefter have påvirket sproget i lokalsamfundet. Det forklarer, at sprogforandringerne trods alt bredte sig.

Ordbøgerne - en kilde til viden

Denne undersøgelse af *kun's* historie bygger i høj grad på ordbøger og ordbogssamlinger, først og fremmest Gammeldansk Ordbog, Kalkars Ordbog, VSO, Dansk Ordbog, Holberg-Ordbogen, ODS (med supplement), Bornholmsk Ordbog, Jysk Ordbog og Ømålsordbogen. Ved hjælp af alle disse ordbøger og ordbogssamlinger har det været muligt at følge et enkelt ords historie igennem næsten 500 år, i skriftsprog og talesprog, i by og på land.¹⁸

De nationale ordbøger indeholder et væld af sproghistoriske og kulturhistoriske oplysninger, og denne artikel er kun et lille eksempel på, hvad man kan bruge ordbøgerne til.

---

¹⁸ Tak til Bent Jul Nielsen og til mine kolleger ved Gammeldansk Ordbog, Ordbog over det Danske Sprog (Supplementet) og Jysk Ordbog; tak også til de meddelere, der har bidraget til Jysk Ordbog og Ømålsordbogen (og hermed til denne artikel); og en særlig tak til Karen Nielsen, der har hjulpet med indsamling og udskrivning af materiale fra Langeland.

Torben Arboe Andersen:

Jyske efternavne på *-(dat)ter*

“Saa tow hun Uret – hin Kjen Pæjster fræ Pahvse – for hun er aalti saa frammtaahlen”. Sådan lader St.St. Blicher fortælleren i *E Bindstouw* (1842) introducere en af de kvindelige deltagere i aftenens sammenkomst (s. 2). Omsat til rigsmål: “Så tog hun ordet – hende Kirsten Pedersdatter fra Papsø – for hun er altid så fremfarende”. Oversættelsen af *Pæjster* til *Pedersdatter* viser, at endelsen *-ter* i den jyske udtale af efternavnet svarer til *-datter* i skriftsproget. I *E Bindstouw* er der endnu et eksempel på denne navnetype, nemlig Mett Mari Hanster (= Hansdatter) (s. 11).

Det er brugen af denne særlige form af *-datter*-efternavnene¹, der her skal tages op til behandling for de jyske dialekters vedkommende – i dialekterne på øerne findes *-ter*-formen ikke.² Jeg blev opmærksom på formen, da jeg redigerede artiklen *datter* til *Jysk Ordbog*: der forelå så mange oplysninger om udtalen *-ter*, hvor ordet optrådte som sidste del af et efternavn, at der måtte redigeres en selvstændig sidsteledsartikel *-datter* til ordbogen. Der var afhjemlet *-ter*-former fra de fleste egne i Nørrejylland, men alligevel kunne jeg ikke frigøre mig fra fornemmelsen af, at der måtte kunne findes adskilligt flere eksempler i *Jysk Ordbogs* kilder. Senere har

---

¹ Kaldes mere præcist *-datter*-patronymer, idet patronym og patronymikon = “fadernavn”, dvs. efternavn indeholdende faderens navn. Se nærmere i Kousgaard Sørensen (1984) s. 15 og Søndergaard (1979) s. 9.

² Venligst oplyst af lektor Karen Margrethe Pedersen, Institut for Dansk Dialektforskning, Københavns universitet.

jeg gennemført en nærmere undersøgelse heraf³, og nogle af resultaterne derfra kan forhåbentlig også interessere Ord & Sag's læsere.

Materialet

I Feilbergs jyske ordbog (jf. litteraturlisten) anføres i artiklen *datter*, at “i ældre tid nævnedes altid pigerne med faderens fornavn, hvortil hængtes *-datter*, dette forkortedes atter: *Maræn Aj:stær* (S. Hald), M. Andersdatter, *Kjæn Ma:stær* (vestj.) Kirsten Madsdatter, ligeså: *Pæj:stær* Pedersdatter, *Krænstær* Kristensdatter” (bd. I, s. 178). Skikken at bruge *-datter*-navne har altså været almindelig tidligere, men er det ikke længere i 1886. Kun de to af Feilbergs eksempler er stedfæstede: Vestjylland, hhv. Sønderhald ved Randers. I artiklen *-ster* i bd. III (1911) s. 559 gives 5 eksempler fra Vendsyssel, hvoraf *Aj:stæ* og *Ma:stær* genkendes som Anders- og Madsdatter ovenfor, mens *Han'stær*, *Cèl'stær* (Feilbergs *c = tj*) og *Knustær* er nye (Hans-, Kjelds- og Knudsdatter). Feilberg bemærker her, at “-s- er ejeforrens mærke”, så han har formentlig lagt et brugervenlighedsprincip til grund for placeringen af oplysningerne: de burde egentlig stå under *-ter*, men da *-ter*-formerne altid følger efter *-s-*, er de i ordbogen placeret under *-ster* – også selv om *-s-* i 3 af de 5 anførte tilfælde klart hører til det forudgående mandnavn: Anders-, Hans- og Mads-datter.

Under de nævnte mandnavne findes hos Feilberg yderligere eksempler på *-datter*-navne, ofte fra andre egne og med anden udtale, fx under ‘Hans’: vestjysk *Han:stær* (med længde i stedet for stød), under ‘Mads’: *Masdæ* (med kortvokal; Elsted sogn ved Århus), hvilket afspejler stedets udtale af de pågældende mandnavne. For at være sikker på at finde alle (eller i hvert fald de fleste af) *-datter*-navnene i Feilbergs ordbog måtte jeg altså opsøge alle artikler om mandnavne. Denne (tidkrævende) gennemgang af Feilberg

³ I en artikel i *Jyske studier*, jf. litteraturlisten. Her gives en grundigere gennemgang af materialet, desuden anføres en oversigt over de fundne eksempler på *-datter*-efternavne.

viste, at der optræder *-ter*-former af *-datter*-navne under følgende mandnavne: (bd. I:) *Anders, Hans*; (bd. II:) *Jens, Jørgen, Knud, Kristen, Lars, Laust/Laurits, Mads, Mathias, Mikkel, Milter, Mogens, Niels, Nis, Ole, Palle, Peder*; (bd. III:) *Rasmus* (i formen *Ras-*); (bd. IV = tillæg til bd. I-III:) *Ivar, (Kristen)*. Tilsvarende *-søn/-sen*-efternavne findes i langt flere af mandnavne-artiklerne hos Feilberg, hvilket også kan tages som et indicium for, at brugen af *-datter*-efternavne var under afvikling i slutningen af 1800-tallet.

Gennemgangen af Feilbergs ordbog afslørede også *-datter*-navne under enkelte kvindefornavne, fx under Maren: *Ma Mastø, Måj Pi·østør* = Maren Madsdatter, Maren Pedersdatter. Dette gælder navnene *Karen, Kirsten, Maren* og *Sidsel*, hvor der anføres *-ter*-former af følgende efternavne: *Anders-, Jørgens-, Knuds-, Mads-, Pedersdatter* – altså ingen nye i forhold til de ovennævnte. *Kjeldsdatter* findes som nævnt under *-ster*, men anføres ikke i navneartiklerne. Muligvis skjuler der sig enkelte eksempler også i andre artikler; men ved stikprøver og læsning i anden sammenhæng har jeg endnu ikke fundet yderligere. *-datter*-navnene i Feilbergs ordbog udgør en meget væsentlig del af undersøgelsesmateriale, jf. listen i næste afsnit.

Det øvrige materiale stammer især fra Jysk Ordbogs seddelsamling. Fornavne, der anvendes (eller har været anvendt) i dialekterne, optages i ordbogen med gengivelse af udtale. Derimod medtages sjældent efternavne dannet til fornavne, idet de hverken formel. betydningsmæssigt tilføjer nyt til, hvad der oplyses under de tilsvarende fornavne. Alligevel er der til ordbogens kartotek udskrevet adskillige sedler med eksempler på (såvel *-søn-* som) *-datter*-navne; især har *-ter*-formerne tiltrukket sig en vis interesse. Efternavne på *-datter* er ikke medtaget i den edb-baserede ordliste, der blev udarbejdet i 1980'erne under betegnelsen "Indeks til Jysk Ordbog" – med tilhørende "sidstelede liste". Men de findes i den sidstelede registrant, der er udarbejdet i årenes løb i takt med tilførsel af nyt materiale til seddelsamlingen. Herigennem kunne følgende navne føjes til materialet: *Frands-, Ingvars-, Karls-, Maltes-, Mortens-, Oves-, Pouls-, Sejers-, Sørensen-, Thomas-, Troels-, Villads- og Villumsdatter*.

Enkelte andre kilder har givet yderligere eksempler. A.C. Skyum: Morsingmålets Ordforråd anfører således (bd. I, s. 289) en række på ca. 20 *-datter*-efternavne, hvilket gav 6 nye til mit materiale: *Bertels-*, *Jeppes-*, *Josefs-*, *Klaus-*, *Mourits-* og *Svendsdatter*. Andre kilder⁴, jeg anså for relevante eller fik henvisning til fra samlingsartikler mv., tilføjede navnene *Bjørns-*, *Bos-*, *Just-*, *Ottos-*, *Simons-* og *Skammelsdatter*.

Eksempler på *-ter*-former

For at give et indtryk af de mange *-ter*-navne, der blev resultatet af undersøgelsen, følger her et udsnit af den samlede oversigt. I kolonne 1-2 anføres det topografiske nr. og lokaliteten for optegnelsen (Sg = sogn; ° markerer, at kilden er en af Jysk Ordbogs “punktotegninger”, dvs. en større filologisk optegnelse fra det pågældende sogn el. område; i kolonne 3 angives kilden med forkortelse (se nærmere efter oversigten). Derpå følger i kolonne 4 *-ter*-formen af efternavnet, i kolonne 5 kvindens fulde navn: lydformen af fornavnet samt begyndelsesbogstavet af efternavnet. Endelig giver kolonne 6 yderligere oplysninger: tekstsammenhæng eller anden kommentar.

Top.	Lokalitet	Kilde	(Lyd)form	Fornavn + E.	Kommentar
Maltes·datter					
1711	V.-bølleSg	Krist.DS	<i>Maltester</i>	<i>Kjen M.</i>	
Mathias·datter					
1379	VillerslevSg	Krist.JyF	<i>Tiister</i>	<i>Kjænn T.</i>	
(1379	VillerslevSg	F.II.564	<i>Ti·stær</i>	<i>Kjæn T.</i>	efter Krist.JyF)
Mikkels·datter					
(2055	Århus Amt	Feilb.N	<i>Mikkelsde</i>	<i>An M.</i>	<i>Poul Klavsens kone)</i>
2077	ElstedSg	F.II.589	<i>Mèkælsdæ</i>	<i>An M.</i>	
2142	°Gosmer	PA	<i>mekælsdæ</i>	<i>marn jm.</i>	<i>oldemoder</i>
Milters·datter					
2555	S.-LemSg	F.II.592	<i>Mil̄tæstær</i>	<i>Kjæ M.</i>	

⁴ Fx O.L. Grønborg: *Optegnelser på Vendelbomål* (1884), Peder Jæger: *Gillsjow* (1893) samt værker af dels Evald Tang Kristensen, fx. *Jyske Folkeminder IX* (1888), dels H.P. Hansen, især *De gamle fortalte I-III* (1939-50).

Mogens·datter

1432	°Erslev	Sky	<i>muw'nsdær</i>		
2077	ElstedSg	F.II.604	<i>Mo'nsdæ</i>	<i>An M.</i>	

Mortens·datter

1569	°Havbro	ThTh	<i>Måt'tester</i>	<i>Marren M.</i>	
1594	FarsøSg	HJens	<i>Måt'tester</i>	<i>Kjæn M.</i>	<i>s søn</i>

Mourits·datter (el. **Moust·datter**)

1432	°Erslev	Sky	<i>måw'sddær</i>		
------	---------	-----	------------------	--	--

Niels·datter

1173	Vendsyssel	AEsp.V	<i>Nilster</i>	<i>Jån N.</i>	<i>Johanne N.</i>
1214	SkallerupSg	TKrKr	<i>Nielster</i>		
1247	BørglumSg	NCN	<i>Nilster</i>	<i>Jaan N.</i>	<i>Johanne N.</i>
1300	°Læsø	AEsp.L	<i>nilstær</i>		
1432	°Erslev	Sky	<i>nij'lsdær</i>		

Nis·datter

2317	S.-OmmeSg	Karst	<i>Nisder</i>	<i>Else N.</i>	<i>en gl. kone</i>
2400	Vestjylland	F.II.687	<i>Nestær</i>		

Oles·datter

1173	Vendsyssel	AEsp.V	<i>Wulstær</i>	<i>Maren W.</i>	
1173	Vendsyssel	Feilb.N	<i>Wollester</i>	<i>Johanne W.</i>	
1252	°Tise	Grønb	<i>Vulestær</i>	<i>Marèn V.</i>	<i>(1884) døde for 30 år siden som gl. kone</i>
(1252)	TiseSg	F.II.738	<i>Wulæstær</i>	<i>Maræn W.</i>	<i>efter Grønb)</i>
1252	TiseSg	Thise	<i>Wullester</i>	<i>Karen W.</i>	
1300	°Læsø	AEsp.L	<i>wølæstær</i>		
1432	°Erslev	Sky	<i>wålsdær</i>		
2138	°Hundslund	AMN	<i>wolæsdæ</i>		

Ottos·datter (el. **Ottes·-**)

2138	°Hundslund	AMN	<i>ås₁dæ</i>	<i>ka'nås₁dæ</i>	<i>Karen Ottesen (-sen må skulle være -datter)</i>
2316	Brandesg	Krist.JyF	<i>Otster</i>	<i>Kjæn O.</i>	

Oves·datter

1173	Vendsyssel	AEsp.V	<i>Åwstær</i>		
1681	RøddingSg	Krist.DS	<i>Ovster</i>	<i>An O.</i>	<i>en gl. pige</i>

Blandt de anførte kildeforkortelser kan nævnes (i rækkefølgen ovenfor): Krist. = Evald Tang Kristensen (med værkerne DS. = Danske Sagn I-VI (1892-1901) og JyF. = Jyske Folkeminder I-XIII (1891-97)); F = Feilberg (1886-1914); Feilb.N. = Feilberg (1896); Sky = Skyum (1948); AEsp.L = Espegaard (1980); AEsp.V = Espegaard (1972-74). For de øvriges vedkommende må jeg henvise til min artikel i Jyske studier, hvor hele oversigten er trykt. – Parentes omkring en tekstlinje viser, at oplysningerne (sandsynligvis) er hentet fra en anden af de anførte kilder.

De fleste oplysninger i listen ovenfor og i materialet som helhed er lokaliseret præcist til sogne; adskillige dog kun til større områder som Vendsyssel og Vestjylland. Afhjemlinger, der i Feilbergs ordbog er mærket “vestj.”, kan ikke placeres præcist inden for det vestjyske område, men gælder formentlig Midtvest- eller Sydvestjylland⁵ – dog næppe egnen så langt sydpå som Feilbergs eget sogn Darum (mellem Esbjerg og Ribe), idet Feilberg så formentlig ville have nævnt denne lokalitet oftere (kun Pedersdatter er anført fra Darum).

Også nogle af Blichers oplysninger er vanskelige at stedfæste. Fx bruges navnene *Maknudster* og *Kjen Lauster* i en novelle, der er henlagt til Aalborg og Vendsyssel; men da *Kjen* ikke er en vendsysselsk form af Kirsten (det hedder *Tjesten* el. lign.), er det også tvivlsomt, om *Lauster* (= Laust- el. Lauritsdatter) er vendsysselsk: hele navnet bør måske henføres til Blichers egn i Midtvestjylland (Vium-Lyngård syd for Viborg) ligesom det i indledningen omtalte *Kjen Pæjster*. Det samme gælder muligvis *Maknudster* (= Maren Knudsdatter).

Udtalen *-ter*

Listeudsnittet ovenfor viser, at lydformerne angives skiftevis *-d̥(r)* og *-t̥(r)* i kilderne. *-d-* anvendes formentlig, fordi lyden altid står i dækket position efter forudgående *-s-*. En anden mulighed er, at man vil antyde samme begyndelseslyd som i *-datter*; i hvert fald bemærker A.C. Skyum i forbindelse med rækken af *-datter*-navne i Morsingmålets Ordforråd (jf. ovenfor), at *-datter* blev “trukket sammen til *-d̥r*” (I, 289). Omvendt skrives der *-t-* i grovere lydskrift og i almindelig retskrivning, når *-s-* opfattes som hørende til navnets sidsteled: *-ster*, *-st̥(r)*, jf. også den tidligere nævnte placering af *-ter*-former under opslagsformen *-ster* i Feilbergs ordbog. Ordet

---

⁵ Lydformer og øvrige oplysninger, der i Feilbergs ordbog anføres som “vestj.”, viser sig ofte at stamme fra området omkring Ringkøbing fjord, især fra optegnelser ved Laust Røjkjær, Holmsland (Midtvestjylland), eller Palle Fløe, Lønborg sogn (Sydvestjylland-nord).

datter udtales normalt i jysk med *-æ*-vokal⁶ og i visse egne desuden med længde eller stød, i lydskrevet form: *dætər*, *dæ-tər*, *dæ"tər*. Den svækkede *-ter*-udtale af *-datter* er da formentlig opstået ved, at disse lydformer i svagtryksstilling kan tabe længde hhv. stød og blive til *-_odætər*, der videre kan svækkes til *-_odətər* > *-_otər* med bortfald af første tryksvage stavelse. De fleste kilder, der ikke anvender lydskrift, har formen *-ter*, men også *-der* træffes.

Navnet *Ma Tammested* i Jeppe Aakjær: *Livet paa Hegnsgaard* (s. 16) afspejler formentlig også en *-ter*-form: *Tammester*, dvs. Thomasdatter. Der synes ikke at eksistere et stednavn *Tammested* el. lign., og da *-sted* i Aakjærs dialekt (Fjends herred, Midtvestjylland) har udtalen *-stə*, kan han udmærket have gengivet en hørt form *taməstə(r)* med *Tammested*, hvis han ikke har været opmærksom på muligheden af et *-datter*-navn (der foreligger ikke andre *-ter*- eller *-sted*-former fra Aakjærs værker i undersøgelsesmateriale).

Mandsnavne bag *-ter*-formerne

Som man kunne vente, leverer de mest almindelige mandsnavne også de fleste *-datter*-efternavne: Anders, Jens, Knud og Thomas hver ca. 10, Lars ca. 15, Hans og Mads hver ca. 20 stk, mens Peder bidrager med ikke mindre end ca. 40 *-ter*-former. Som illustration ovenfor har jeg dog af den samlede oversigt valgt et udsnit, hvor der i stedet for mange afhjæmlinger af enkelte *-ter*-former vises forholdsvis mange navne med et mindre antal *-ter*-former for hver.

Navnenes lydformer afspejler udtalen af de tilsvarende mandsnavne; fx viser i listen ovenfor *Wullester*, *wotəsdə* og *wålsdər* under Olesdatter tilbage til former som *Wulle*, *Wolle* og *Wålle* af Ole; under Mogensdatter genkendes udtalerne *muw'ns* og *mo'ns* af Mogens; og *nij'lsdər* under Nielsdatter viser en udtale af Niels med langvokal: *nij'ls*. *Tiister* under Mathiasdatter er udviklet af

---

⁶ Dog med *-å*- i Syddjursland, på Samsø og Anholt: *då'tər* (af gammeldansk *dotter*). For denne form kan i svagtryksstilling ligesom for *-æ*-formerne gælde en udvikling til *-ter*-form: *då'tər* > *-_odåtər* > *-_odətər* > *-_otər*.

sideformen This til Mathias. Fra det øvrige materiale kan nævnes former som *Aj·stør* og *Annesde* af Andersdatter, der viser hen til udtalen *aj·s* af Anders i bl.a. Vendsyssel, hhv. *anəs* på Århuseggen. Under Hansdatter optræder i bl.a. Midtvestjylland formen *han·sdə*, der svarer til udtalen *han·s* med “langt n”; også det i indledningen nævnte *Hanster* fra E Bindstouw afspejler formentlig denne form med konsonantlængde, idet Blicher som rim på *Hanster* anfører “dannst dær” (= dansede der).⁷ Af de mange former under Pedersdatter kan nævnes *piəstər* (Nordjylland og østlige Midtjylland), *pəj'əstər*, *pəj·stər* (Midtvestjylland), *pe'·stər* (Thy og Midtvestjylland), der viser tilbage til egnsbundne udtaler som *piə*, *pəj'ə* og *pe'·r* af Peder eller Per. Hvis man engang ønsker at kortlægge udtaleformerne for samtlige jyske mandsnavne, kan man altså også drage fordel af oplysninger vedr. *-datter*-efternavne.

Listeudsnittet (herefter kaldt *navnelisten*) viser endvidere, at der også er dannet *-ter*-former til relativt sjældne mandsnavne, fx Maltes- og Miltersdatter; tilsvarende kan fra det øvrige materiale nævnes fx *Sejrs-*, *Simons-*, *Skammels-* og *Villumsdatter*, hvilket understreger navnetypens produktivitet. På den anden side kan det undre, at der kun er få eksempler på *-ter*-efternavne ved så almindelige mandsnavne som fx Karl, Kristen, Niels, Svend og Søren.

Mandsnavnet bag en *-ter*-form kan ikke altid fastlægges helt entydigt, jf. fx det tidligere nævnte *Lauster*: stammer det fra *Laurids* eller fra varianten *Laust* heraf? Tilsvarende gælder Ottosdatter i navnelisten: formerne *əsdə* og *Otster* viser ikke klart, om det bagved liggende mandsnavn er Otto eller Otte. Videre kan lydformer i materialet indicere, at der bag et anført Bertelsdatter snarere ligger et Baltser (kortform af Balthasar), og *jyfsdər* kan måske lige så godt tolkes Iversdatter som Josefsdatter.

---

⁷ Dialekten i den vise, *Hanster* nævnes i, indeholder både vest- og østjyske træk og kan dermed ikke lokaliseres præcist, men en udtale med “langt n” kan altså være fra Blichers egn syd for Viborg (dialektområde: Fjends, Midtvestjylland, jf. ovenfor).

Pedersdatter som fuglenavn

Et enkelt af *-datter*-navnene har fået udvidet sit anvendelsesområde. Således anfører Jysk Ordbogs meddelere fra fire sogne i Østvendssyssel spontant *Ma Piester* mv. som navn på vipstjærten (der heroppe ellers kaldes *havrepig*, *havrepikker*); betegnelsen, der vel er lydefterlignende, er også medtaget i A. Espegaard: Vendsysselsk ordbog (bd. III, s. 15) uden nærmere lokalisering. I Dronninglund sogn kan *-ter*-efternavnet skiftes ud med det tilsvarende *-sen*-navn, så vipstjærten også kaldes *Ma Piesen* = Maren Pedersen. En anden variant er *Maren Pisted* fra Gerum sogn, der formentlig kan forklares på samme måde som *Tammested* hos Aakjær ovenfor.

Kortformer af kvindefornavne

Som det antydes i navnelistens næstsidste kolonne, er kvindernes fornavne ofte afkortede foran et *-datter*-efternavn: *An* for Ane eller Anne (og i det øvrige materiale: *Met* for Mette, *Stin* for Stine eller Kirstine). Mere radikale afkortninger er: *Jån*, *Jaan* (og materialet i øvrigt: *Ja'n*, *Jåhån*) for Johanne; *Ka* (samt *Kai*, *Kaj*, *Kå·i*, *Kåj*(·) m.fl.) for Karen; *Kjæ*, *Kjen*, *Kjæn* for Kirsten (samt i det øvrige materiale *Ma*, *Måj* for Maren). Resultatet bliver et lydligt stærkt forkortet navn: kun 3 stavelser i *An Master* mod 5 i rigsmålsformen *Anne Madsdatter*; *Kjen Pæjster* har 3 stavelser mod 6 i *Kirsten Pedersdatter*; osv.

Dermed bliver *-datter*-navnene (næsten) lige så korte som andre gængse typer af kvindetilnavne. Den mest almindelige anden type er: ægteemandens fornavn eller stilling + *-s*, fx *Kjen Muotes* = Kirsten Mortens i E Bindstouw (s.5 m.fl.) og *ma smæjs* = Maren smed(en)s (N.P. Bjerregaard: Navneskik og Navne i Ommersyssel s. 60).

Forkortede fornavne kan skrives sammenslynget med efternavnet, jf. i navnelisten *ka'nås₁də* = Karen Ottosdatter; endvidere: *Metaister* = Mette Andersdatter (Vendsyssel), *a'nånsdæ* Ane Andersdatter (°Jelling), *Ma-hanster* = Maren Hansdatter (Salling),

Marrimaste = Marie Madsdatter (Århus-egnen) – og endelig *Ma-knudster* = Maren Knudsdatter hos Blicher ovenfor. Disse forkortede for- og efternavne kan måske lige så vel som apokopen tolkes som udslag af en generel “jysk forkortelsestendens”. En interessant opgave kunne her være at fastlægge udbredelsen af de forkortede kvindefornavne (og udtalen af kvindefornavne generelt) i dialekterne.

Udbredelse af *-ter*-navnene

Materialet som helhed er plottet ind på kortet side 33, der altså giver et overblik over *-ter*-formernes udbredelse. Hver sigel på kortet svarer til et sogn. Hvert sogn er kun markeret én gang, da det i princippet er tilfældigt, hvor mange eksempler der nævnes fra et givet sogn, afhængigt af om optegneren har bestræbt sig på at få alle kendte eller gængse navne af typen med – som Skyum (1948) og formentlig Espegaard (1972-74) – eller om der blot gives et enkelt eller nogle få eksempler. Eksempler, der kun er lokaliseret til større områder, er ikke medtaget: det ville gøre kortet uoverskueligt.

I forhold til første udgave af kortet (marts 93) optræder der et et “nyt” sogn på Salling, med et “nyt” navn, *Jakobste* = Jakobsdatter. Endvidere har jeg fra I.C. Højensgaard, der vil være Ord & Sag’s læsere bekendt fra tidligere artikler, venligst fået tilsendt en udskrift af *-ter*-former i tingbogen for Hvetbo Herred (i Sydvestvendsyssel) årene 1631-33; på kortet er dette område markeret særskilt, da tingbogen ligger forud for den tid, Jysk Ordbog normalt dækker (fra 1700 til nutiden). I tingbogen optræder der *-ter*-former fra 7 af herredets 8 sogne; de fleste af navnene indgår allerede i undersøgelsesmaterialet, men forekommer jo i tingbogen i ældre retskrivning, fx *Poffuelster*, *Søffrenster* = Pouls-, Sørens datter. Nytilkomne navne er: *Jesperster*, *Klemedster* (formodentlig Klemmens- eller Klements datter), *Ollufster* (Olufsdatter) og *Therkilster*; derimod er *Suenster*, som umiddelbart set kunne være Sunes datter, snarest en variant af *Suendster* = Svends datter.

Kortet viser – sammen med de oplysninger, der ikke kan lokaliseres præcist inden for større områder som Vendsyssel etc. –, at *-ter*-formerne er almindeligt udbredte i størstedelen af Nørrejylland (nemlig nord for en linie Vejle-Nymindesgab) og derudover sporadisk afhjemlede i det sydlige Sydvestjylland.

Om *-ter*-former i Sydvestjylland

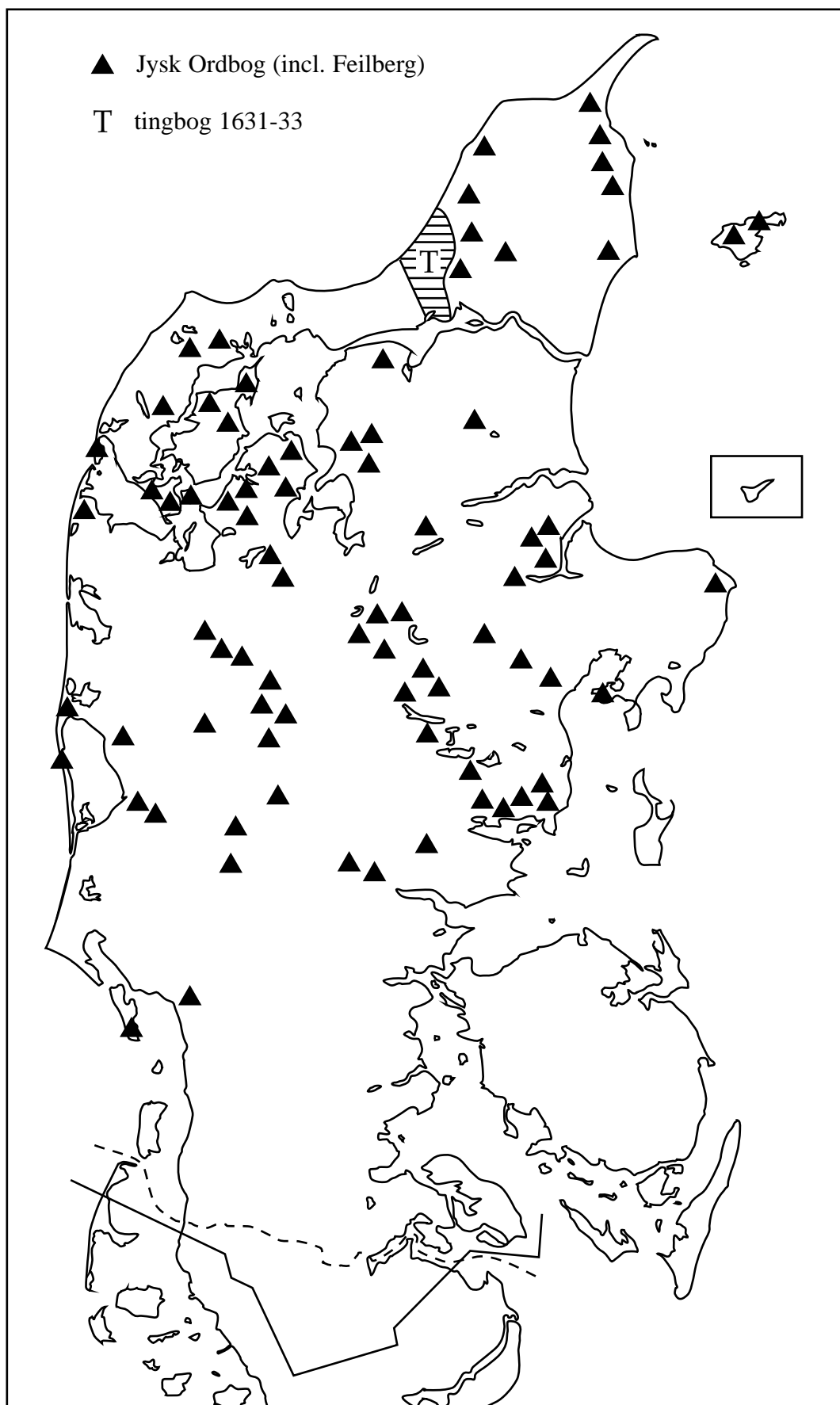
Det er påfaldende, at der ikke er afhjemlet *-ter*-former på sogne- eller herredsniveau i det forholdsvis store område mellem Grindsted og de to sydligste afhjemlinger på kortet, °Darum og Sønderho (Fanø), der hver kun repræsenterer én *-ter*-form. Feilberg anfører i artiklen Navneskik s. 292ff. navnelister fra forskellige egne; heri forekommer *-ter*- og *-datter*-efternavne fra Århus amt hhv. Vendsyssel, men ikke fra Vestjylland. Dette sidste kunne dog være en tilfældighed, da artiklen først og fremmest angår mandsnavne.

Den ældste afhjemlede *-ter*-form er *Jennster* (Jensdatter) år 1606 fra Riberhus-Møgeltønder len, jf. Marius Kristensen: Gamle Navne (s. 58).⁸ Da der ikke i øvrigt er oplyst *-ter*-former fra Sønderjylland, stammer *Jennster* antagelig fra Riberhus-delen af lenet, dvs. området fra Ribe og nordpå, altså Sydvestjylland. Man kunne herudfra formode, at der måtte forekomme *-ter*-former i tingbøgerne for Skast herred fra 1630-erne (Rasmussen m.fl. 1954-69) – midt i det tomme sydvestjyske område på kortet. Men det synes ikke at være tilfældet: der optræder i tingbøgerne mange kvinder med efternavne på *-datter*, men dette *-datter* skrives altid helt ud. Dette kunne så være en konvention fra *udgivernes* side; men hvis man generelt havde omsat så særprægede former som *-ter*-formerne, ville man formentlig nævne det i kommentarerne⁹, hvad man ikke gør. Sidste mulighed er, at *-ter*-former har været brugt på tingbøgernes tid, men at *skriveren* har normaliseret dem til *-datter*,

⁸ Samme sted anføres det næstældste eksempel: *Chrestenster* fra Ålborghus len år 1610.

⁹ Prof. Kousgaard Sørensen, Institut for Navneforskning, Københavns Universitet, medudgiver af Sagregisterbindet til Skast herreds tingbøger (1980), har venligst bekræftet denne formodning.

-ter-former af -datter-eftersnavne

fx af hensyn til forståelighed og entydighed i et retsdokument; men dette kan jo desværre ikke efterforskes.

Eva V. Meldgaard har (i: Sydvestjysk navneskik gennem 300 år) undersøgt brugen af især fornavne i Skast herred ud fra tingbogen 1636 samt kirkebøger frem til 1960; i tillægget om efternavne (s. 112ff.) anfører hun eksempler på *-datter*-efternavne, men herunder ingen *-ter*-former. Foreløbig må vi altså nøjes med at konstatere, at i (det sydlige) Sydvestjylland er *-ter*-formen kun sporadisk udbredt.

Om eftersporing af *-ter*-former

Generelt vanskeliggøres eftersporing af *-ter*-formerne af, at optegnerne kan have ændret, normaliseret hørte *-ter*-former til *-datter*. Det kan som nævnt gælde tingbogsskriverne i Skast herred i 1630'erne og også de præster, der førte de nævnte kirkebøger i Skast herred – og principielt naturligvis alle tingbogs- og kirkebogsførere. Der kunne endda tænkes at foreligge en instruks fra centrale myndigheder om en sådan normalisering. På min forespørgsel herom til Landsarkivet for Nørrejylland, Viborg, oplyste arkivar Ole Degn venligst, at der ikke kendes en sådan instruks, men at skriverne sandsynligvis selv omsatte egnens udtale – også af navne – til den skriftsprogsnorm, de var oplært i. Tilsvarende bemærker Højensgaard, at kun en meget lille del af kvindenavnene i Hvetbo herreds tingbog er *-ter*-navne, da bogens sprog er skriftsprog – men hvor de optræder, bruges de “i flæng med navne på *-datter* om samme personer”.¹⁰

Videre kan tendensen til normalisering af *-ter*-former til *-datter*- tænkes at gælde fx Tang Kristensen (1880'erne og frem): mange af de kvindelige meddelere (bl.a. til flerbindsværkerne Danske Sagn og Jyske Folkeminder) har som venteligt *-datter*-navne, og indtil videre har jeg ikke fundet eksempler på, at Tang Kristensen har noteret dem i *-ter*-form, selv om de fleste formentlig er blevet

¹⁰ Jeg håber senere i de af Torsten Balle 1982 udgivne *Tingbogsekstrakter fra Thy* (1666-1711) at få lejlighed til at undersøge, om lignende forhold gælder i et andet nordjysk område på omtrent samme tid.

udtalt sådan (de relativt få *-ter*-former, der hidtil er registreret i Tang Kristensens værker, optræder inde i meddelernes beretninger). I H.P. Hansens udgivelser (1920'erne og frem) anføres mange *-datter*-efternavne, især på kvinder, der er en eller to generationer ældre end meddelerne; men som regel er også disse normaliseret til *-datter*.

Navneskikken og dens ophør

Vi har nu fra dialekthold kastet et blik ind i navneforskningen ved at undersøge sidste fase af en århundredgammel navneskik: de ældste dokumenterede eksempler på *-dotter*-efternavn er fra kort før år 1400 (jf. Kousgaard Sørensen (1984) s. 149ff.), de ældste registrerede *-ter*-former fra ca. år 1600 og hovedmassen af Jysk Ordbogs *-ter*-former fra 18-1900-tallet.

Denne navngivningspraksis med efternavne, der skifter fra slægtled til slægtled (det gjaldt jo også de tilsvarende *-søn*-efternavne), stemmer ikke særlig godt overens med vore dages krav om entydig personidentifikation; alligevel fungerer den stadig på Island. I Danmark havde man – undtagen i bondestanden – antaget faste slægtsnavne i tidsrummet ca. 1500-1750 (jf. Nielsen m.fl.: Dansk Navneskik s. 109ff.). Krav om faste slægtsnavne til alle blev af myndighederne indført i Slesvig i 1771 og derpå i det øvrige land med en dåbsforordning i 1828. Baggrunden var, at det “idelige Navneskifte voldte ved Arvesager store Problemer med Hensyn til Legitimation, og det fremkaldte Uorden i Gælds- og Panteprotokoller” (s. 113f.).

Forordningen af 1828 var dog så uklart formuleret, at det kunne forsvares at fortsætte den hidtidige praksis. Efter et par forespørgsler fra præstestanden om, hvilke navne der kunne eller burde anvendes som slægtsnavne, gives der i en *kancelliskrivelse af 20/10 1829* bl.a. det påbud, “*at et Pigebarns Tilnavn ikke herefter kan gives ved ‘Datter’, men bør være det samme, som er givet eller vil blive givet hendes Brødre*” (s. 116). Mens landbefolkningen i årtier, i Nordjylland helt frem til 1870'erne, vedblev at følge den

hævdvundne skik mht. skiftende *-søn*-efternavne, blev forbudt mod at give piger efternavne på *-datter* bedre efterlevet. “*-datter*-Navnet bruges jo paa de fleste Steder slet ikke i Egnens Dagligtale, man hjælper sig med kortere Udtryk”, anfører man som begrundelse i Dansk Navneskik (s. 118f.).

Undersøgelsen her giver et noget andet billede, i hvert fald for størstedelen af det nørrejske områdes vedkommende: når der på trods af skriftsprogsnormens indvirkning er overleveret så mange *-ter*-former, må man i daglig tale i ret høj grad have brugt *-datter*-navnene; de har blot udtalemæssigt været svækket eller slidt ned, til de var lige så korte navne som andre kvindetilnavne (jf. ovenfor).

Mange af optegnernes kommentarer viser dog tydeligt, at navneskikken med *-datter* er under afvikling. Fx bemærker Skautrup i Et Hardsysselmaal (bd. I, 1927, s. 311) for Holstebro-egnen, at kun meget gamle kvinder, om overhovedet nogen, bærer denne navnetype, og fra Ringkøbing-området oplyses (i 1930'erne), at *-ter* findes i enkelte ældre kvinders efternavne. Flere andre steder nævnes, at *-ter*-navnet bæres af “en gammel kone”, “en gammel pige”, af en oldemoder eller en farmor, se fx Mikkels-, Nis-, og Ovesdatter i navnelisten ovenfor. Skyum omtaler i Morsingmålets Ordforråd (bd. I) et ægtepar, som var “de sidste Morsinger, der konsekvent gennemførte denne kønne gamle Navneskik” (s. 288, i tekst til billede af konen, der selv hedder *Jensdatter*, og som døde i 1926); desværre oplyses ikke, hvor sent parret navngav døtrene med *-datter*.

H.P. Hansen giver i De gamle fortalte (bd. I, s. 51) et godt eksempel på usikkerheden om, hvilket efternavn kvinderne tør eller vil benytte efter den officielle afskaffelse af *-datter*-navnene som dåbsnavne. En kone, der fylder 100 år i 1929, kaldes Maren Præstgaard, men siger i en samtale med H.P. Hansen, at hun er døbt Maren Nielsen. H.P. Hansen replicerer, at det nok i stedet må være *Nielsdatter*: “Ja, det skal nok sæde” (= passe), svarer den gamle kone, og hun kaldes da *Maren Nielsdatter* i kapiteloverskriften. Hos en anden kvinde, der omtales i samme værk, er *-ter*-navnet derimod det fastslåede efternavn: hun kaldes kun *Mariane Kjelster* (også i kapiteloverskriften s. 1).

Feilberg anfører i Navneskik (1896) en generel regel for, hvilke kvinder der benyttede *-datter*-navne: *Er en kvinde først bleven bekendt, og omtalt, ved sit pigenavn, beholder hun det i regelen under ægteskabet* (s. 328). Ellers omtaltes den gifte kone oftest ved fornavn efterfulgt af mandens fornavn el. profession med efterhængt *-s* (jf. ovenfor).¹¹ Som eksempler på bevaret *-ter*-efternavn nævnes, at Peder Simonsens hustru hedder *Johanne Wollester*, og at *Ane Hanster* har beholdt sit pigenavn hele livet, skønt hun har været gift to gange. Feilberg anfører den nævnte regel for Vendsyssel; men den gælder formentlig hele *-datter*-området. I hvert fald gives i samme artikel s. 295 eksempler på tilsvarende forhold fra Århus amt vedr. kvinder med navnene *Anders-*, *Laurits-*, *Mikkelsdatter*, og fra det sydvestlige Himmerland oplyses, at konerne ofte beholdt deres pigenavn efter brylluppet (Fra Viborg Amt 1930. s. 126). Ugifte kvinder kunne beholde *-datter*-efternavnet hele livet. Måske gælder det indledningens “fremtalende” *Kjen Pæjster* fra E Bindstouw, men hun kan også netop pga. sin “fremtalenhed” være en af de kvinder, der er blevet “bekendt og omtalt ved sit pigenavn” og derfor har beholdt det under ægteskabet.¹²

Litteratur

- Arboe Andersen, Torben (1993): Jyske kvindepseudonymmer med sidsteledet *-ter*. – i: *Jyske studier* s. 74-96. København.
- Bjerregaard, Niels P. (1940): Navneskik og Navne i Ommersyssel. – i: *Sprog og Kultur* bd. IX s. 55-64. Aarhus.
- Blicher, St.St. (1842): *E Bindstouw*. Randers.
- Degn, Ole (1984): Hvornår blev Kirsten Sørensdatter til fru Jensen? – i: *Fortid og nutid* bd. XXXI s. 302-307. København.

¹¹ Jf. også Meldgaard (1965) s. 114, hvor det tilføjes, at i tingbogen 1636 nævnes gifte kvinder ofte ved deres pigenavne i arvesager “for forståelsens skyld”.

¹² Ud fra oplysninger i kirkebøger fra købstæder og landsogne har det – i artikler af Ole Degn og Hans H. Worsøe (jf. litteraturlisten) – været diskuteret, hvornår i 1800-tallet det blev almindeligt at bruge mandens efternavn frem for konens pigenavn el. andet tilnavn. Her nævnes dog ikke eksempler på *-ter*-former af *-datter*-navnene.

- Espegaard, Arne (1972-74): *Vendsysselsk Ordbog*. I-IV. Hjørring.
- Espegaard, Arne (1980): *Liv og sprog på svundne tiders Læsø*. II. Esbjerg.
- Feilberg, H.F. (1896): Navneskik. – i. *Dania* bd. III. s. 289-330. København.
- Feilberg, H.F. (1886-1914): *Bidrag til en ordbog over jyske almuesmål*. I-IV. Kbh.
- Hansen, H.P. (1939-50): *De gamle fortalte*. I-III. København.
- Kousgaard Sørensen, J.(1984): *Patronymer i Danmark. 1. Runetid og Middelalder*. København.
- Kristensen, Marius (1898): *Gamle Navne*. København.
- Meldgaard, Eva Villarsen (1965): *Sydvestjysk navneskik gennem 300 år*. København.
- Nielsen, Frederik; Axel Olrik og Johs. Steenstrup (1899): *Dansk Navneskik*. Kbh.
- Rasmussen, Poul (m.fl.) (1954-69): *Skast herreds Tingbøger. 1636-1640. samt Registre*. København.
- Skautrup, Peter (1927): *Et Hardsysselmål*. I. København.
- Skyum, A.C. (1948): *Morsingmålets Ordforråd*. I. Aarhus.
- Søndergaard, Georg (1979): *Bogen om personnavne*. København.
- Worsøe, Hans H. (1986): Ka' Eriks og Maren Mads Jensens. – i: *Fortid og nutid* bd. XXXIII s. 124-126.
- Aakjær, Jeppe (1907): *Livet paa Hegnsgaard*. København.

Ove Rasmussen:

Lampanniværk – et låneord i jysk?

Instituttet modtager hvert år en række forespørgsler fra enkeltpersoner, aviser og institutioner vedr. jyske dialektord. Et af de spørgsmål, vi modtog sidste år, gjaldt betydning og oprindelse af det jyske udtryk *lampagneværk*, som spørgeren havde hørt som barn på Mors. I det følgende gengives i let bearbejdet form vort svar til spørgeren.

Ordet er velafhjemlet i samlingerne til Jysk Ordbog. Dels foreligger der 13 optegnelser i ordbogskartoteket, dels godtgør et stort antal spørgelistebesvarelser, at ordet har været i brug helt op til vor tid i et ret stort område i det nordvestlige Jylland. Det optræder i to hovedformer, *lapanniværk* og *lampanniværk*, hvortil kommer en helt enkeltstående afhjemling fra det sydvestlige Himmerland, hvor en meddeler opgiver formen *lapalleværk*.

Som det ses på kort 1 og 2, rækker de to hovedformer i nogle områder ind over hinanden; i størstedelen af Thy og på Mors er dog formen *lampanniværk* eneherkende, mens formen *lapanniværk* er dominerende i vestjysk syd for Limfjorden.

Ordet er tidligst optegnet i 1870 med udtalen *la¹pan¹iværk* fra egnen syd for Holstebro; denne afhjemling er i øvrigt eneste belæg i Feilbergs ordbog.¹ I dette århundrede er fra Thy optegnet udtalen *lam¹paŋ¹i₁wærk*, fra Mors *lam¹paŋi₁wærk* og fra Tvis syd for Holstebro *la¹paŋ¹i₁værk*.

---

¹ H.F. Feilberg: *Bidrag til en Ordbog over jyske Almuesmål*. I-IV. 1886-1914.

Påfaldende er det, at ordet under opslagsformen *lampanjeværk* er optaget i Den Store Danske Udtaleordbog.² Denne ordbog “har som sit mål at beskrive og klassificere udtaletraditionerne i dansk standardsprog”, hvorved forstås “rigsmålet – dvs. det dansk, der tales af mange i Københavnsområdet og i de større sjællandske provinsbyer – samt det lokalt farvede sprog, som ikke er egentlig dialekt”. Da der ikke i ordbogsartiklen er givet oplysninger om geografiske begrænsninger, betyder det efter ordbogens regler (side 8), at udtalen er landsdækkende – hvilket næppe kan være korrekt i det konkrete tilfælde. Ordet findes ikke i Ordbog over det Danske Sprog og heller ikke i Nye ord i dansk.³

Betydningen er der stor enighed om i alle optegnelser: ordet betyder ‘sjusket, dårligt udført arbejde; kludderværk; lapværk’. En meddeler fra Thy giver følgende definition: *Naar en Fusker laver et daarligt Arbejde, særlig en eller anden Genstand, kaldes det paa Hurup-egnen for “lampaniværk”*. Og fra egnen sydvest for Skive giver en meddeler dette eksempel på ordets brug: *er sele-tøjet til en hest bundet sammen med reb hist og her, altså i stedet for læder, kalder man det lampaniværk*.

Sidsteleddet *-værk* er jo velkendt i talrige sammensætninger – oftest i nedsættende betegnelser (f.eks. *kludderværk*, *hjappeværk*) eller anvendt i tilfælde hvor man ikke lige kender den præcise betegnelse (f.eks. *noget engværk* = engagtigt areal, men ikke rigtig eng; *noget klinkeværk* = lukketøj, hvis navn man ikke lige kan komme i tanker om).

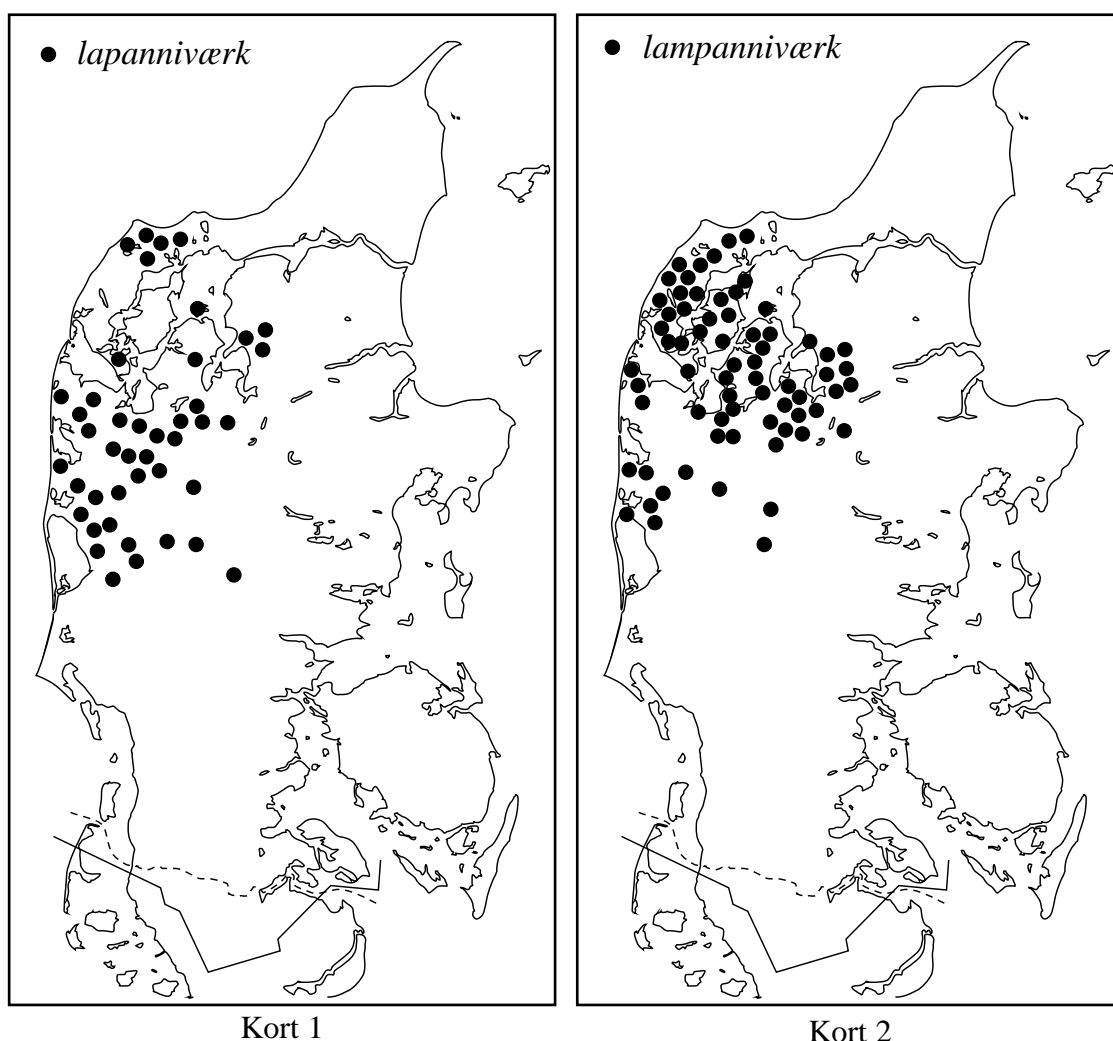
Derimod er oprindelsen af førsteleddet uvis. Birte Hjorth Pedersen⁴ har sat ordet i forbindelse med et vendsysselsk skældsord en *lamper* = en lømmel eller det mere udbredte *slamper* (svarende til rigsmålets *slambert* = en sjusket person). *Lampanjeværk* skulle altså betyde ‘arbejde udført af en sjusket person’. Sprogligt

² *Den Store Danske Udtaleordbog*. Af Lars Brink, Jørn Lund, Steffen Heger og J. Normann Jørgensen. 1991.

³ Pia Riber Petersen. *Nye ord i dansk 1955-75*. 1984.

⁴ i: *80 Ord til Christian Lisse*. Udgivet af Selskab for Nordisk Filologi. 1992. s. 75f.

er dette ikke meget overbevisende: dels har sammensætningen ikke tryk på første stavelse, hvad man skulle forvente, hvis førsteleddet var *(s)lamper*, dels savnes en forklaring på det udlydende *-anni*.

Fælles for *lapanniværk* og *lampanniværk* er som nævnt, at de ikke har tryk på førstestavelen, hvilket er karakteristisk for fremmedord. Hvis førsteleddet er et fremmedord, kan det imidlertid være vanskeligt at finde frem til oprindelsen, for fremmedord, der optages i dialekterne, bliver ofte stærkt forvansket både med hensyn til form og betydning.⁵ Derfor lider det følgende forsøg på at udrede ordets oprindelse også af stor usikkerhed.

⁵ jf. Nina Grøftehaug og Viggo Sørensen: *Pernentle, perneffen* el. *pimrinimsk?* i: *Ord & Sag* 1986. s. 39ff.

Med støtte i den ganske vist enkeltstående form *lapalleværk* fra Himmerland kunne man tænke sig førsteledet udviklet af ordet *lappalier*⁶, der er en flertalsform med udtalen *la'pa'liær* og med betydningen 'ubetydelige, ligegyldige sager; lapperier; småting'. Ordet er i dansk kendt fra 1600-tallet, hvor det optræder i Leonora Christinas Jammersminde. Det er også indlånt i svensk i 1600-tallet og har i flertal samme betydning som i dansk; i ental anvendes det med betydningen 'ragelse, skrammel, stads'. Ordet er indlånt fra tysk, hvor det ligeledes er kendt fra 1600-tallet; det er dannet som en studentikos latiniseret form af ordet en *lap*⁷ og anvendt i betydningen 'bagatel, værdiløs ting'.

Udviklingen fra et *lapalli-* til *lapanni* kan muligvis skyldes, at man søger at undgå at udtale to ens lyd, der følger tæt efter hinanden, i dette tilfælde *l* i *la-* og *-al* (såkaldt dissimilation, der fx også gør sig gældende, når *marmor* udvikles > *marmel* og *barber* > *balber*). Fremkomsten af *-m-* i den anden hovedform *lampanniværk* kan måske skyldes påvirkning fra et betydningsbeslægtet ord – f.eks. *klampeværk*.

---

⁶ jf. *Ordbog over det Danske Sprog*. bd. XII. s. 405; entalsformen *lapalie* er sjælden.

⁷ jf. *Deutsches Wörterbuch* von Jacob Grimm und Wilhelm Grimm. bd. VI.1 s. 91; Friedrich Kluge: *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*. 1967. s. 423.

Viggo Sørensen:

A er ett ræj i Torrenvej – for a haar en Torrenstien i æ Lomm!¹

Lidt om echinittens brug og navne

Overskriftens replik er husket så sent som 1956 af en sydvestjysk meddeler til Jysk Ordbog.² Replikken henviser til en folkelig tradition, der via ordbogens kilder kan spores et par hundrede år tilbage, men som er langt ældre – nemlig at man kan sikre sig mod lynnedslag ved at ligge inde med en såkaldt tordensten.

I det nævnte tilfælde var der tale om personlig sikkerhed, når manden færdedes omkring. Men de fleste kilder fortæller, at det var gården, man sikrede mod lynet – ved at opbevare tordensten i kister og skuffer, under sengen, på loftet – i enkelte tilfælde sågar i tag-skægget eller oppe på mønningen. Tordenstenen var, som H.K. Kristensen udtrykker det, datidens lynafleder³ – i en tid, hvor gårdbrande var en svøbe, og hvor man ved optrækkende tordenvejre ængstelige og beredte samlede til tordenkaffe i lillestuen.

Når tordenstenen kunne afvende lyn, hang det sammen med dens formodede oprindelse. Vi ved fra moderne fysik, at lyn er elektriske udladninger, og at glimt og larmen skyldes ionisering af den luft, udladningen passerer – opad, nedad eller imellem skyformationer. Men forrige århundreders mennesker var ikke i tvivl om, at

---

¹ Overs.: Jeg er ikke bange i tordenvejre, for jeg har en tordensten i lommen.

² Den optræder som eksempelsætning blandt besvarelsene på spørgeliste L, spm.24.

³ *Mark og Montre* (1968) s. 15.

tordenen slog ned (som det altid har heddet!), og at det var noget *håndgribeligt*, der fulgte det lysende spor, larmede under passagen og skabte ulykker på jorden. Tordenstenen var et bud på skadevolderen. Som pastor Schade beretter fra Mors lidt ind i 1800-tallet: “Almuen ... troer fuldt og fast, at det er med saadanne Stene at Lynilden slaaer ned”.⁴

Men så slumrer der – efter overtroisk tankegang – også noget af tordenkraften i stenen *efter* nedslaget, og det er indlysende, at den kan forhindre ny nedslag samme sted: “hvor den een gang var slået ned, var der ikke mere at komme efter”.⁵ Ved at tage den med hjem snyder man så at sige tordenkræfterne.

Hvor stammer nu denne overtro fra, og hvad er det for sten, man har tillagt disse egenskaber? Chr. Blinkenberg har allerede i århundredets begyndelse diskuteret disse spørgsmål⁶, men til spørgsmålet om stentype kan der hentes supplerende svar i Jysk Ordbogs og Ømålsordbogens samlinger. Og hovedkilde bliver disse samlinger, når man vil vide dialekternes navne på tordensten mv.⁷

Som påvist af Chr. Blinkenberg har forestillingerne omkring tordensten været umådelig udbredte. Ikke kun i hovedparten af Europa, men også i store dele af Asien og Afrika finder man spor af, at lynet blev anset for noget guddommeligt og dyrket i billede af spidse sten – meget ofte stenalderøkser. Med fremkomsten af de store sammenhængende religioner leverede tordendyrkelsen træk til personificerede guddomme som Zeus og Tor. Men ellers endte tordenstenen i overtroens gråzone: uden sammenhæng med folks regulære tro og viden, “... men hvem ved, der er mere mellem himmel og jord ...”.

⁴ C.Schade: *Beskrivelse over Øen Mors* (1811) s. 90.

⁵ Meddelt 1908 af en lærer fra Ringkøbing-egnen; her citeret efter Blinkenberg s. 70 (jf. note 6). Meddelelsen refererer ikke til, hvad meddelerens fader troede på, men hvad folk på egnen *tidligere* havde troet.

⁶ Chr. Blinkenberg: *Tordenvåbenet i kultus og folketro*. København (1909).

⁷ I denne artikel kommer hovedvægten naturligt nok til at ligge på jyske forhold, men takket være materiale fra Karen Margrethe Pedersen (redaktør af Ømålsordbogen) og Bent Jul Nielsen (Institut for Dansk Dialektforskning) behøver jeg på intet tidspunkt at tabe ømålsdialekterne helt af syne.

Ordet *torden* er i sig selv et godt bevis på, at de ældre forestillinger satte deres spor på vore forfædres asa-tro: tordenen, som vel oprindeligt har heddet noget andet, er blevet omtolket til Tors drønen (*Þor-dun*); tilsvarende på svensk: *åska* = torden (< *as-ekja* = asens kørsel, underforstået: Tors); tysk *Donner* og bornholmsk *dönne* er afkortninger, som kun nævner drønet. Disse navne fulgte naturligvis med over på de gamle tordensten, så stenen på dansk kom til at hedde netop sådan: *tordensten* (dog bornholmsk *dönnesten*) – og på svensk *åskvigge* (vigge = kile), på tysk *Donnerstein* eller *Donnerkeile* (keile = kile).

Det er normalt stenalderens flintøkser, som har båret disse navne og er blevet tillagt lynafværgende egenskaber. Rimeligt nok, for de har (jf. fig. 1) en tildannet spidsform, der naturligt billedliggør lynets slagkraft; og alligevel finder man dem i naturen, øjensynlig uden tilknytning til menneskets verden. De bærer spor af bevidsthed og kraft – men ikke vores. Man skal helt op i begyndelsen af 1800-tallet, før den moderne forklaring på flintøksernes oprindelse så småt bredte sig i landalmuen.

Sporadisk i hele landet finder man også belemnitter (vættelys) betegnet som og brugt som tordensten. Disse flintforsteninger af små fortidige blæksprutter har en langagtig og spids form, der godt – størrelsen til trods – kan bringe tanken hen på et lyn (jf. fig. 2). Derimod er det formmæssigt uforståeligt, at *echinitter* (flintforsteninger af fortidige søpindsvin) kan opfattes som tordensten (jf. fig. 3). Ikke desto mindre er det dem, man har kaldt og brugt som tordensten i store dele af Vest-, Sydøst- og Sønderjylland, så langt vore kilder rækker tilbage (se det prikkede område på kort 1).

Gudmund Schütte har forsøgt at se tordenstenens forskellige former (stenøkse contra forstenet søpindsvin) som udtryk for en kulturel modsætning mellem Vest- og Østjylland.⁸ Blinkenberg var anderledes forsigtig, da han tredive år tidligere understregede det fælles for alle typer tordensten, nemlig at de “har en særegen, fra den almindelige rå flintesten afvigende form, som forekommer tilpas hyppig” de pågældende steder (s. 9).

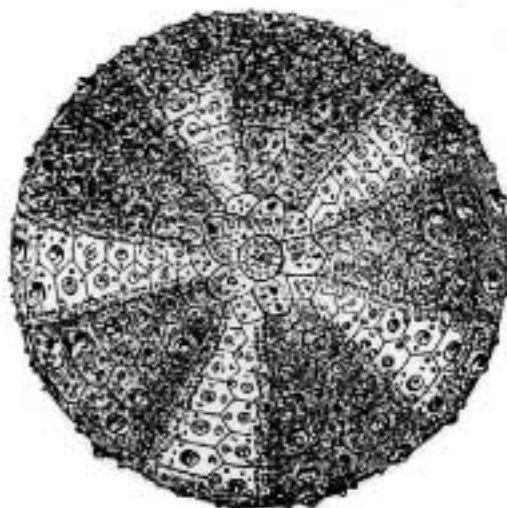
⁸ *Skivebogen* 1928 s. 54.

Fig. 1
flintøkse

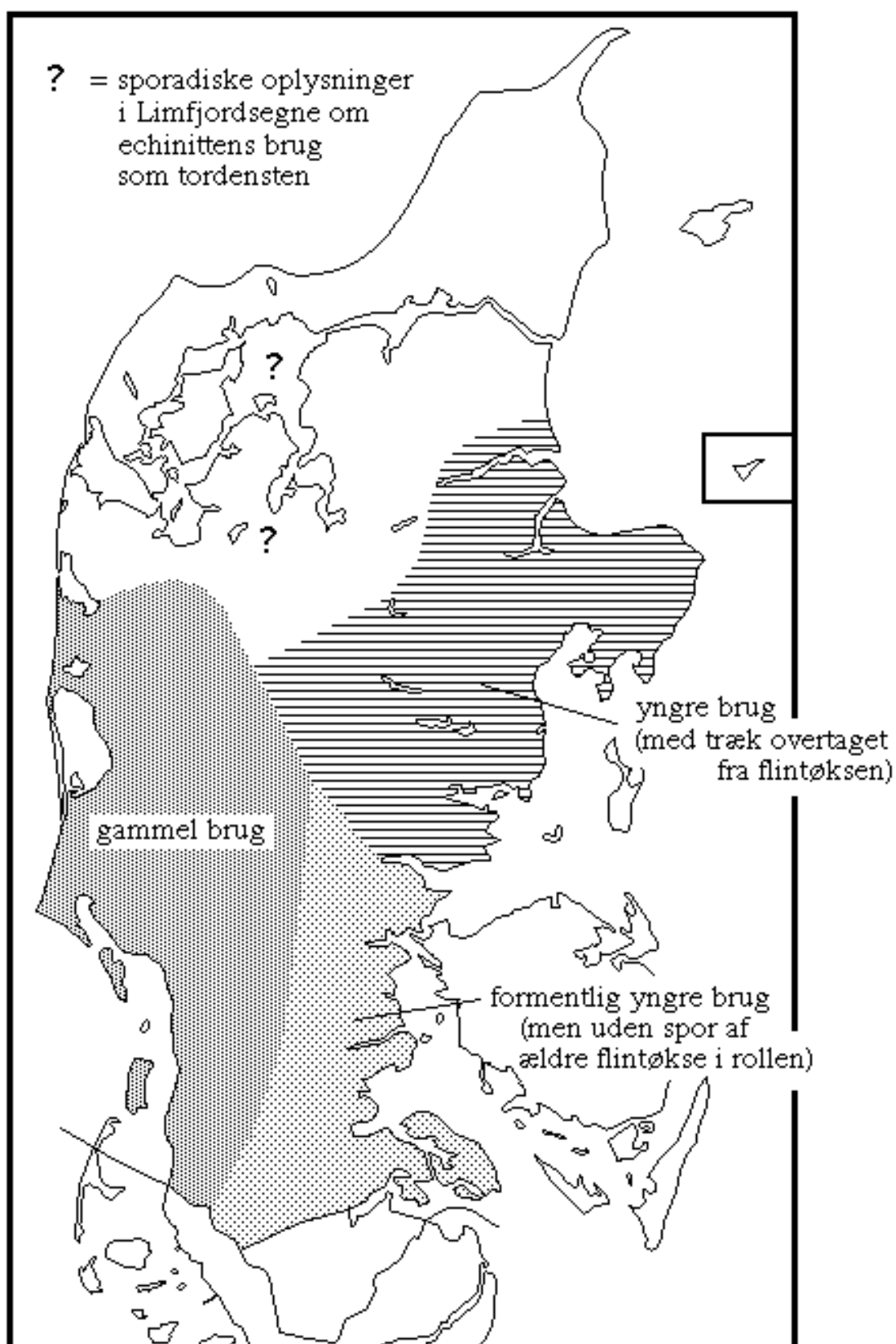
Fig. 2
belemnit

Fig. 3
echinit

For nu at forfølge Blinkenbergs tanke, så er der faktisk sparsomt med oldtidsfund fra de vestjyske sandflader. Der har utvivlsomt været et godt jagtterræn, men jordbunds- og samfærdselsforhold har favoriseret placeringen af stenalderens bopladser længere mod øst eller nord. Også den langt senere sandfygning i middelalderen har vel bidraget til, at oldtidsredskaber så sjældent kommer for dagens lys. Under disse forhold kan det meget vel tænkes, at tordenstentroen er blevet overført til echenitten (det forstenede søpindsvin), som man finder i mængde ved stranden og i grusgrave. Har den ikke ligefrem “lynfacon”, så virker den dog umiddelbart forarbejdet af ujordiske kræfter på samme måde som flintøkseen.

Denne forklaring duer naturligvis ikke for de muldede, gennemdyrkede og oldfundsrige egne af Sydøstjylland og Østsjælland, hvor echenitten også optræder som tordensten (dvs. det mest åbentprikkede område på kort 1). Funktionen her bør snarest

Kort 1. Echinittens brug som tordensten

ses i sammenhæng med lignende midtøstjyske forhold: I det stregskraverede område på kort 1 fortæller ældre kilder ganske vist om flintøkser anvendt som tordensten, men i ligeså mange yngre kilder har echenitten overtaget rollen – under navnet *sebedejesten* (hvad jeg skal vende tilbage til). Samme høje alder udviser i øvrigt de kilder fra Vendsyssel og Øerne, hvor flintøkser fungerer som tordensten.⁹

Noget kunne tyde på, at både flintøkser og forstenede søpindsvin har haft deres plads i overtroen her i det østvendte Danmark – men i hvert fald en tid lang i forskellige hovedfunktioner. Flintøkser har været tordensten, mens den smukke runde echinit først og fremmest har haft gavnlig indflydelse på smørfremstillingen. 1743 hedder det i en præsteindberetning fra Skive-egnen om “Spadey Steen” (dvs. den ovennævnte *sebedejesten*), at “naar den lægges paa Melkehylden, bevarer den Melken fra Hexerie”¹⁰, og flere senere kilder uddyber det med, at den både sikrer hurtig flødeudskillelse og vellykket kærning. Af samme grund har echiniten på Sjælland fået navne som *smørlykke*, *smørsten* og *smørhøne*.¹¹ Et mindre gennemskueligt *smørdeje* fra Sydfyn – kendt så langt tilbage som i en præsteindberetning fra 1743 – har formentlig samme baggrund.

Som lykkebringer ved kærningen virker det ikke velmotiveret, at echiniten skulle stamme fra lynnedslag, og det er der næsten heller ingen kilder der fortæller (undtagen i det tidligere nævnte vestjyske område, hvor den helt erstattede flintøkser). Men derfor kan den jo godt være faldet ned fra himlen: Som fig. 3 viser, min-

⁹ Der er i alle tilfælde tale om et lille antal sikre oplysninger: i det midtøstjyske område 6 ældre oplysninger om flintøkser som tordensten (hertil regnet pastor N.Blicher, digterens fader, fra egnen syd for Viborg) over for 6 yngre oplysninger om echiniten som lynafvendende *sebedejesten*. I Vendsyssel og på Øerne er optegnet ca. 20 eksempler på flintøkser som tordensten, hvoraf langt hovedparten optræder allerede i Chr. Blinkenbergs materiale og gennemgående refererer til forhold for nu mindst 150 år siden.

¹⁰ Skrevet af pastor Jacob Hasse, Skive; arkiveret i Danske Kancelli D 102 b som del af de såkaldt “Jessenske relationer”, jf. Peter Skautrup: *Det Danske Sprogs Historie* bd. III s. 78.

¹¹ Når yngre sjællandske kilder forklarer navnet *smørsten* med, at det forstenede søpindsvin ligner fint opsat og pyntet smør, er det vist fordi overtroen bag er gået helt i glemmebogen.

der den om en *stjerne*, og det er også dens gængse navn på Lolland-Falster. F.L. Grundtvig, søn af salmedigteren, fortæller fra 1860'erne, hvordan faderen bragte “Stjerner (forstenede Søpindsvin) og Tordenpile (Vættelys)” med hjem fra marken, og at “Lars var ganske sikker paa, at Stjernerne kom med Stjernes kud og Tordenpilene med Lynet”.¹² Her skelnes helt klart mellem de to typer af sten – og bemærk, at det spidse vættelys (belemnitten) har overtaget flintøksens rolle som tordensten! En tilsvarende forestilling om nedfaldne stjerner må ligge bag echinittens navn i Vendsyssel: *paradissten* (nu oftest: *paradisko*, hvorom senere)

Vi må nok antage, at de ældre kilder (fra folk født senest i begyndelsen af 1800-tallet) afspejler de allersidste rester af almuens tro på tordensten – hvor stenens medvirken i lynnedslaget spiller en central rolle. Derefter glider flintøksen helt ud af overtroen, efterhånden også erkendt som det den virkelig er: et redskab fra vore fjerne forfædre – og her kan nationalromantikkens interesse for og popularisering af historien muligvis have spillet en rolle. Den mere uforpligtende tro på lykkebringende genstande fortsætter derimod – tænk bare på vore dages hestesko og firkløver! Sådan er man også blevet ved at indsamle den smukke echinit som lykkesten – halvt i alvor, halvt i spøg, sikkert med vekslende forestillinger om, hvad den “sikrede” eller var “god mod”. Ved flintøksens forsvinden fra det magiske univers kan det godt tænkes, at echinitten i Midtøstjylland har overtaget øksens lynafvendende funktion (ligesom Grundtvig-citatet ovenfor viser, at belemnitten har gjort det andre steder).

Eller måske er denne delvise overtagelse af flintøksens egenskaber sket mere gradvis i løbet af de foregående århundreder. For echinitten hedder i hele Midtøstjylland (samt Skive-, Viborg- og Silkeborg-egnen, foruden Nordfyn) *sebedeje(sten)* – eller en forvanskning heraf: *spadeje(-)*, *spådeje(-)*, ja nordøst for Randers endog *teppedejesten*. Og sådan har den heddet i hvert fald siden ca. 1600,

---

¹² F.L. Grundtvig: *Livet i Klokkergaarden* (udg. posthumt 1908-09) s. 63; her citeret efter Blinkenberg s. 68 (jf. note 5).

for den optræder hos Ole Worm som “populært kaldt *spadei*”.¹³ Men hvad er *sebedejesten* – andet end en spøgefuld oversættelse af *tordensten* til bibeldansk?

Alle der har beskæftiget sig med betegnelsen *sebedeje*, er enige om oprindelsen: det ny testaments *Zebedæus*, fader til apostlene Jakob og Johannes. Om de sidstnævnte fortælles der i Marcus-evangeliet kap. 3 v. 4ff., at Jesus “beskikkede tolv, til at de skulde være hos ham ... og han tillagde Simon Navnet Peter; fremdeles Jakob, Zebedæus’s Søn, og Johannes, Jacobs Broder, og han tillagde dem Navnet Boanerges, det er Tordensønner”.¹⁴ Hvorfor de to disciple bliver kaldt sådan, er teologerne ikke enige om, men bibelstedet har utvivlsomt leveret mønster for omdøbning af echinitten: Analogt med, at Jesus omdøber *Zebedæussønnerne* til *tordensønner*, sådan kan man også kalde echinitten for *zebedæus-/sebedeje-sten* i stedet for – ja hvad andet end *tordensten* (som den altså har kunnet hedde i forvejen!).

Sebedeje-navnet må være en vits. Og det er ikke en bonde, der har fundet på det, for bag formen *sebedeje* skjuler sig den korrekte latinske genitiv af *Zebedæus*, nemlig *Zebedæi*. Det er sandsynligvis en dansk præst, der i spøg har trukket på sine bibel- og latinkundskaber – i hvert fald er jeg ikke i tyske og svenske ordbøger stødt på en tilsvarende betegnelse for det forstenede søpindsvin. Og da er det ikke den eneste gang, at almuen har smagt på præstens sære ord, fundet behag i dem – og overtaget dem i forvansket form.¹⁵

Et ords form og dets indhold (eller betydning) hører sammen for bevidstheden, og de to ting holder på hinanden. Hvis nu kilderne taler sandt, og man i Midtøstjylland en tid lang har skelnet mel-

¹³ Otto Kalkar: *Ordbog til det ældste danske Sprog* bd. IV s. 48. Der henvises til det 1655 posthumt udgivne katalog *Museum Wormianum*. Kalkar gengiver originalens latinske tekst, hvoraf jeg har oversat den citerede formulering.

¹⁴ Her citeret efter den reviderede oversættelse af 1871 (Bibelselskabets udgave, Kbh. 1926).

¹⁵ Mest velkendt er forvanskningerne af den katolske gudstjenestes (latinske) *hoc est corpus* (> *hokus-pokus*) og (græske) *kyrie eleison* (> *kørilejs* = noget der går ud i ét, uden at man kan forstå eller skelne enkeltheder). Jf. H.F. Feilberg: *Ordbog over jyske almuesmål* bd. I s. 636 hhv. bd. II s. 167. – Senere er præsterne formentlig fødselshjælpere for en del franske indlån, men sagen fortjener en grundig undersøgelse.

lem *tordensten* (brugt om flintøkser) og *sebedejesten* (brugt om echenitter), så bliver det også forståeligt, at sidstnævnte halvt i spøg kan overtale tordenstenens værnefunktion, men ikke dens herkomst. En lykkesten kan hjælpe og værne i så mange henseender (såmænd også mod lyn); men den kan næppe, selv i spøg, tilskrives andel i, at “tordenen slår ned” – så længe en anden sten (af mere “lynagtig” facon) faktisk hedder *tordensten*. Tilsvarende har man i Vendsyssel og Nordvestjylland længe holdt ældre tiders *tordensten* (dvs. flintøkser) ude fra echenitten, der (under navne som *paradissten*, *palliko* el. lign.) først og fremmest gav smørlykke.

Anderledes nede i Sydvestjylland, hvor echenitten har været enerådende som *tordensten*. Der har man haft stenens navn som en bestandig erindring om, at den har (eller har haft) noget at gøre med torden (og lyn). Endnu i starten af dette århundrede stod H.K. Kristensen som barn sammen med en tjenestekarl og kiggede ud på et begyndende uvejr “og så pludselig en lille sort genstand falde mod jorden i græsmarken. *Dæ foeld en tårrenstien*, sagde karlen. Jeg ledte grundigt næste dag, men fandt ingenting, så det var nok en fallende lærke, vi havde set.”¹⁶ Karlen griber til en gammel *sæjj* (udtryksmåde), er næppe helt alvorlig, laver måske lidt sjov med drenge, som da også bagefter søger at bortforklare sin naivitet.

Tordenstenene tilhører nu en fjern fortids overtro. Men echenitterne beholdt længe deres popularitet. Voksne brugte smukke eksemplarer som pyntenips, og børnene legede mere ukritisk med dem de kunne finde. De var typisk køer i bønderbørnenes leg – ligesom *huel-* eller *hwolbostenene* (med hul i), man også fandt især i strandkanten.¹⁷ Ja navnet kan endda føres videre over på disse andre legesten: “en *Parako* var en Havsten med Hul gennem, som man kunde binde en Snor i”, fortæller en meddeler fra Hanherred.

Funktionen som legetøj har givet echenitten navn i nogle nordjyske egne. I Vendsyssel kan man (som tidligere nævnt) støde på

---

¹⁶ Kildehenvisning, se note 2.

¹⁷ Jf. kort oversigt i Jyllands-Posten 28. august 1994.

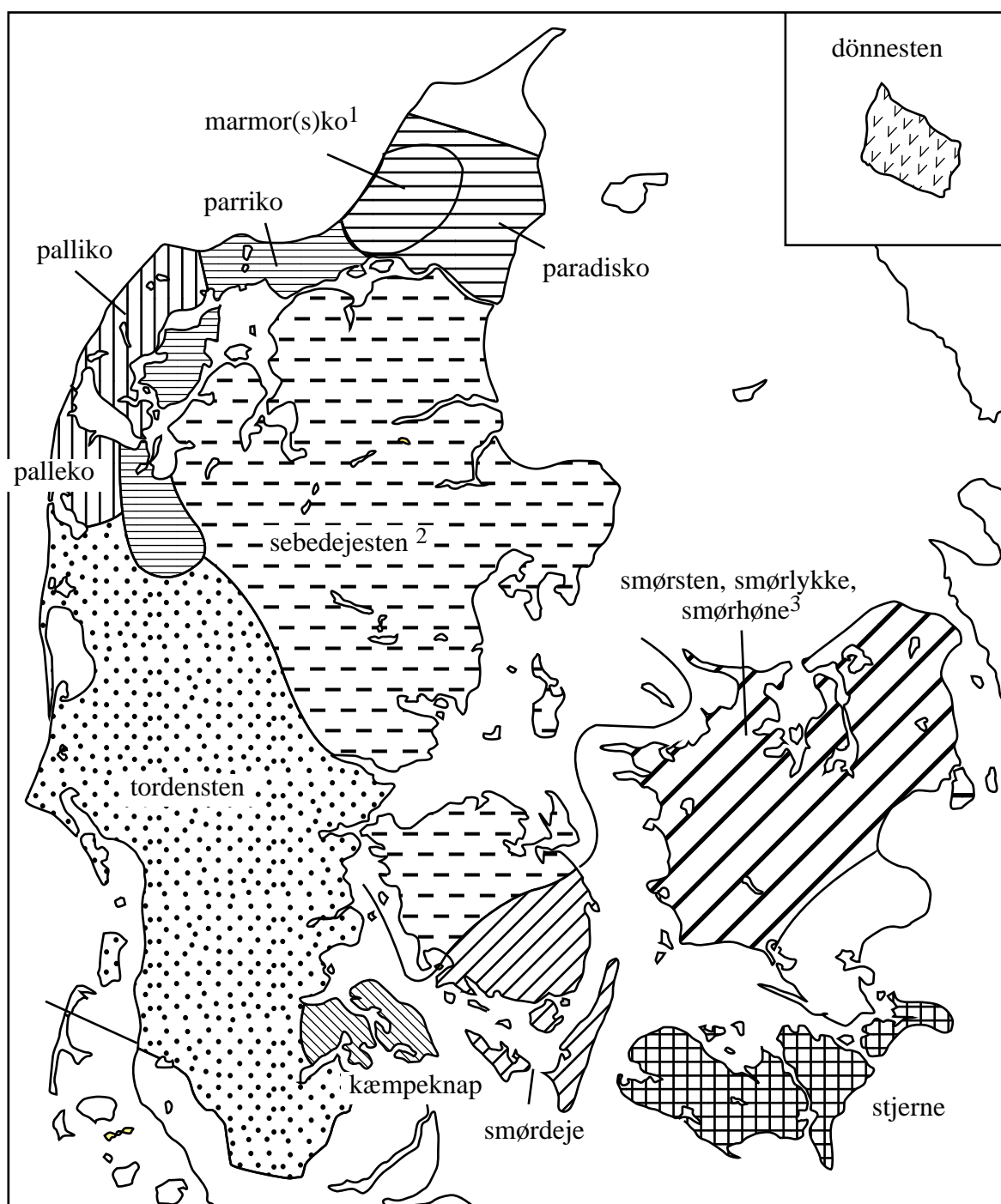
navnet *paradissten*, i Nordvestjylland forenklet til *pallisten* – men normalt hedder det *paradisko* (Vendsyssel), *parre-* el. *parriko* (Hanherred, Mors og egnen sydpå fra Lemvig), *palliko* (Thy), *palleko* (på vestkysten syd for Limfjorden).¹⁸ I Vendsyssel er det også – pga. forsteningens glatte overflade – blevet til *marmor(s)ko* og lign.

Lad mig til slut nævne den spøgende betegnelse *kæmpeknop*, anvendt om det forstenede søpindsvin på Sundeved og Als – et oversættelseslån fra tysk *Riesenknopf*.¹⁹ Og så kan artiklen sluttes af med kort 2 over samtlige echinittens navne i vore dialekter. Echinitten er et mønstereksempel på, hvordan en genstand kan få navn ret så tilfældigt efter dens funktioner til vidt forskellig tid: her fra den dybe overtros *tordensten* og til barnelegens troskyldige *palliko*.

---

¹⁸ En optegner vest for Lemvig understreger, at det heder *Palli Sten*, men tilføjer: Børn siger *Palli Kow*.

¹⁹ Iflg. Feilberg bd. IV s. 263 (jf. note 15).

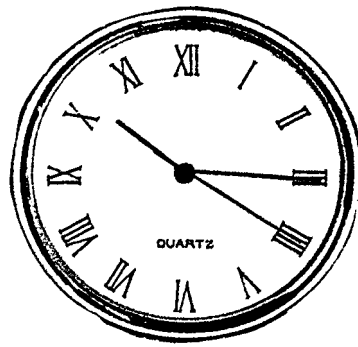
Kort 2. Echinittens navne i de danske dialekter

Der er på kortet set bort fra en vis overlappning af former i græseområderne. – Noter:

¹ jf. sporadisk i Hanherred *marreko*.

² i Himmerland og Midtøstjylland ofte *spa-*, *spådejesten*; på Syddjurs kun *spadeje* (uden efterled); nordvest for Randers også *teppedejesten*.

³ i Odsherred også *smørdrue* (fordi den drøjer på smørret).

Sprogminuttet 1994

Vi har et par gange tidligere optrykt de korte indslag om østjyske dialektord, som vi oprindelig leverede til Århus Nærradio. Hermed endnu en samling – stadigvæk til størst genkendelse og fornøjelse for østjyder mellem Randers og Horsens.

plasning

“Det var i plasningen, da en gammel stodder kom skravlende hen til Vannet”. Sådan skriver Blicher i *De tre helligaftener*. Vannet er en landsby syd for Viborg, og Blicher oversætter selv i en fodnote *plasningen* til “tusmørket”. Han kender rimeligvis ordet hjemme fra Randers-egnen, for her og ned på Århus-Odder-egnen var *plasning* den helt almindelige glose for tusmørke; det gjaldt også på Samsø, medens det på Djursland hed *plåning*. Ved overgangen mellem dag- og aftenarbejde holdt karle og piger *plasning* eller *plåning*; så samledes de en times tid på centrale steder i landsbyen og snakkede sammen. *Plåning* er måske beslægtet med udsagnsordet *at blåne*, som betyder “trække sammen” (om skyer), “sortne” (for øjnene) og lign.; det er sværere at finde en forklaring på *plasning*.

knæsøskendebarn

Fra Århus-egnen kendes slægtsbetegnelsen *knæsøskendebarn* – eller bare *knæknægt* (idet knægt jo har været brugt uden hensyn til kønnet på denne egn, se *Ord & Sag* 1992 s. 68). Betegnelsen er nok dannet som en humoristisk parallel til det velkendte *næstsøskendebarn*. Nogle meddelere fortæller, at et *knæsøskendebarn* eller en *knæknægt* var en yngre slægting ét led længere ude end næstsøskendebarnet, altså f.eks. min tantes datterdatter. Men så langt ude var det selv for datidens slægtsbevidste mennesker svært at holde rede på detaljerne, så *knæsøskendebarn* eller *knæknægt* kunne vist høres brugt om alle yngre mennesker i den fjernere slægt.

å træsk

I gammel tid “tærskede” man ikke her på Århus-egnen; man *træsket* (altså med *tr-* i begyndelsen af ordet). Udtalen *træsk* brugtes også på Djursland, i Randers-Hobro egnen, mod vest ud til Hammel og videre op i den sydlige og østlige del af Himmerland. Men ikke i andre danske dialekter! Udtalen med *tr-* er ellers nok den oprindelige, for den finder vi også i vore nabosprog: svensk *tröska*, engelsk *thresh*, og parallelt hermed også tysk *dreschen*. Nogle steder i det østjyske område havde *træsk* stærk bøjning: fortidsformerne “tærskede” og “tærsket” hed så henholdsvis *trask* og *trosken*.

sommerspotter

Var det højsommer, og var man lys i huden, fik man i gamle dage *sommerspotter* – vel at mærke på Odder-egnen. For ved Århus blev man bare drillet med *franner* eller *frenner* (= fregner). *Spot*, som betyder en plet af afvigende farve, er en variant af ordet *spætte* – det vi kender fra udtryk som ‘en spættet sæl, et spættet æg’. I Sønderjylland hedder fregner da også *sommer-* eller *sol-spætter*, og man bliver *solspætteret*. I drillerier er fregner blevet sammenlignet med alt muligt plettet: *Du har øllebrød på næsen*, som det hed på Århuseggen – og i Vestjylland lidt mere poetisk: *Du har vibeæg i ansigtet*.

drallerhoved

Tingene var en mangelvare i det gamle bondesamfund, så den der omgikkes skødesløst med dem fik knubbede ord. *Din dratfinger, dit drattehoved, din dratterøv* kunne det lyde, når nogen tabte ting ud af hænderne; og *så dratfingret* eller *dratvorn du da er!* Det har man også sagt i egnen mellem Århus og Randers, men langs Kalø Vig og ud på Djursland foretrak man *klatfinger, klatfingret* osv. Og i trekanten Århus-Silkeborg-Vejle hed det almindeligvis *dit drallerhoved* eller bare *dit draller*; og *så dral-* eller *drallerfingret, så dralleret du altid er!* Og alle disse ord bare om at tabe ting. Når folk var uforsigtige på anden vis – for slet ikke at tale om, at de var langsomme, dovne, vrisne –, så havde man snesevis af andre egns-gloser at klæde sin forargelse i.

at være bæn(d)

Steen Steensen Blicher skrev ikke kun noveller og digte. Fascineret som han var af jagt, oversatte han i 1835 en tysk afhandling om avl og træning af jagthunde. Heri anbefales det, at den udvalgte hanhund først slippes ind til hunhunden, når hun har været *bænd* et par dage. Det er et rigtigt egnsudtryk, Blicher her har fået fat på – dog i almindelighed udtalt, så det mere rimer på *pæn*! Kun på Århus- og Randerskanten sagde man, at hunhunden var *bæn(d)*, når den var i løbetid. På Silkeborg-Horsens-egnen hed det *drøg*, og oppe mod nord hed det *hundegal*. For øvrigt var det kun en hund, der kunne være *bæn(d)*; en kat var *giel*, en ko *owsen* – og så fremdeles.

lerklining

De fleste bevarede bindingsværkshuse har mursten i felterne mellem murens tømmer. Det havde man sjældent råd til i det gamle bondesamfund. I stedet *vændrede* man muren, dvs. man fyldte ud med et fletværk af kviste eller halm og klinede så ler på dette skelet. Det var et trælsomt arbejde, som krævede hjælp fra naboer. Kliningen forløb i flere faser med stadig mere fast lervælling, og hver fase havde sit navn: “Først *glodrede* man væggen, så *lumrede* man, og når den var halvtør, blev den *smidsket*, inden den (omsider) blev kalket”. Sådan fortæller en mand fra Djursland, men nøjagtigt de samme ord var i brug på Århus-egnen.

pibedolk

På nogle af de lange tobakspiber, man havde i gamle dage, sad der under pibehovedet en lille beholder, hvor pibesovsen samledes. Det kaldtes bl.a. en *svampedåse*, fordi der kunne sidde en lille svamp til at opsuge pibesovsen. I de jyske dialekter hedder beholderen i reglen noget med *-krukke* eller *-kande*, f.eks. *pibekrukke*, *sovsekrukke*, *oskande* (os betyder pibesovs). Men Djursland og egnen fra Århus og Hammel nordpå til Mariager havde sin egen betegnelse for beholderen, nemlig *dolk* eller *pibedolk* (flere steder udtalt med rigtigt *o*). Det er ikke det samme ord som *dolk* i betydningen “kniv (el. lign.)”, men står snarere i forbindelse med et Vendsyssel-ord *dolk*, som genfindes i flere norske og svenske dialekter, og som betyder “ujævnhed, fortykkelse (på garn el. tråd)”.